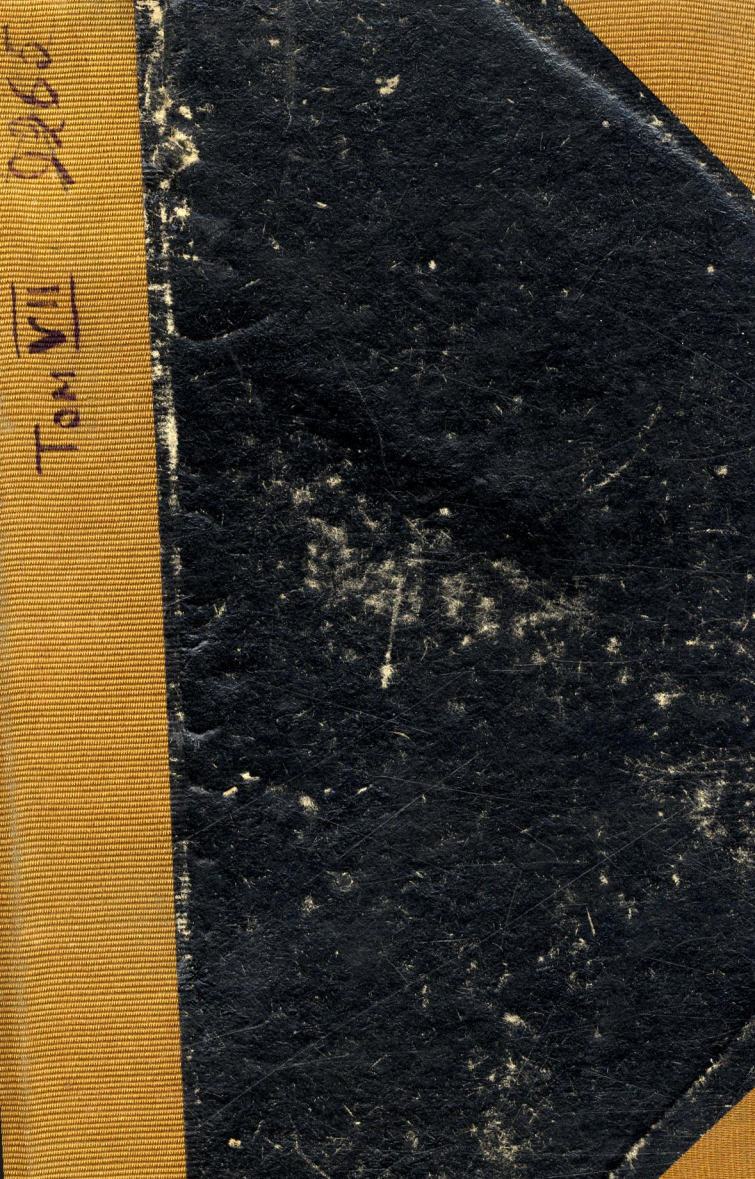

Q965

TOM VII

~~98.310/~~
VII

№

38851

ФУНДАМЕНТА

БИБЛИОТЕКА

ЛЕНИНГРАДСКОГО ИНСТИТУТА

НАРОДНОГО ГОСПОДАРСТВА

В.ВІННИЧЕНКО

ТВОРИ

КООПЕРАТИВНЕ ВВ. "ЛУХ"
ХАРКІВ-КИЇВ.

9265

№ 38851

[891.79-32 (В. VII. 01)]

ФУНДАМЕНТАЛЬНА
БІБЛІОТЕКА
Київського Інституту
Народного Господарства

В. ВИННИЧЕНКО

Дод. 345-28/49

ТВОРИ

11.622.

Том VII.

Львів. Бібліотека
АН. УРСР

ОЛАФ СТЕФЕНЗОН. РАДІСТЬ.
БАРИШЕНЬКА. БАБУСИН
ПОДАРУНОК.

~~388510~~

Львівська Філія
Бібліотеки АН. УРСР

Дві-ст
к. 1
1946

КООПЕРАТИВНЕ „РУХ“ ВИДАВНИЦТВО
ХАРКІВ—КИЇВ
1925.

891,79-32. 16882

45(2-8u)5-6244

дописати

КИЇВ.

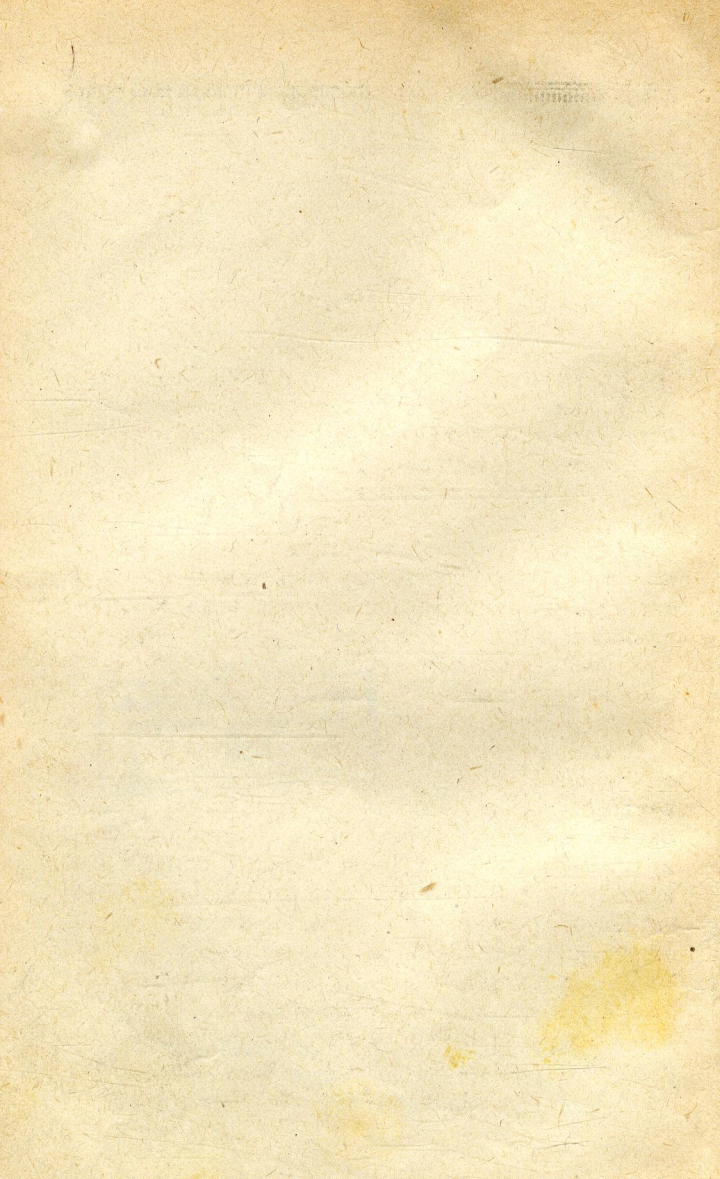
Державний Трест „Київ - Друк“, 8-ма друкарня.
вул. Л. Толстого (був. Караваївська). Ч. 5.

Д. У. Д. 5820.

1925

1468. Тираж 3.000.

ОЛАФ СТЕФЕНЗОН.

Олаф Стефензон.

Починаючи з зустрічі й кінчаючи розставанням, все було таке чудне та незвичайне, що його ніколи не змиють хвили часу з моєї пам'яті.

Зустрівся я з Олафом так:

Одного вечора я вийшов пройтися по вулицях Парижу. Весь день стояв такий густий туман, що, здавалось, будинки були спущені в сиву-мільну воду. Світло скрізь запалили вже з третьої години і воно каламутними розбризканими плямами жовтіло в біловатій густій напівтьмі. Дихати було трудно,—повітря було кисле, густе і нагадувало насичену парою атмосферу холодного передбанника.

В такі дні чоловік мусить почувати себе не зовсім спокійно. І це цілком натурально: ідеш по вулиці, а тобі видається, що ступаєш по дні океану, в якому затонув город, і нема ні виходу, ні надії на рятунок. В такі часи, я помітив, по кафе і ресторанах буває найгустіше народу. Хочеться збитись до купи, хочеться гомону, крику, сміху, щоб переконатись, що ти, дійсно, живеш, щоб розвіяти трохи незрозумілу душну тривогу.

Я йшов по бульвару Сен-Мішель. Власне, я в тому не зовсім був певний, може Сен-Мішель, а може й яка инша вулиця, хто його розбере, коли ні будинків, ні вивісок не видно, а тільки

величезні плями світла в темно-сірій каламуті та невиразні, зникаючі силуети трамваїв, автомобілів, стовбурів дерев. Люди виринали й зараз же зникали і не було певности, чи ти справді бачив їх, чи тобі привидилось.

Пам'ятаю, переходячи одну вулицю, я зупинився, бо десь попереду, як теля в загоні, жалісно ревів автомобіль. Поруч зі мною теж зупинилась якась дама. Вона чогось озиралась і ніби шукала очима позад себе. Еге, голубонько, хоч би за чотири кроки від тебе стояв твій рідний батько, то ти б його не пізнала!

За першим автомобілем виринув зараз же другий, за ним тягнулась кінська голова, за конем довжелезний биндюг, за биндюгом знов автомобіль, здавалось—їм кінця й краю не буде. Всі вони посувались помалу, немов були зв'язані одне з одним і хтось їх кудись тягнув на ланцюгу. Туман же робив їх такими, як бувають знімки на поганеньких аматорських фотографіях: невиразними, облізлими, безфарбними.

Дама, видно, нетерпеливилась, сердито постукуючи парасолем по тротуару. Я подивився на неї. В очі мені кинулись її дуже чорні, густі, зміясті брови, великі очі з чудним блиском і чіткий рисунк губ.

Я не люблю заговорювати з жінками на вулицях Парижу, бо з десяти жінок, які охоче відповідають, завжди попадеться одна дура, а дев'ять кокоток; замужніх або ні—все одно.

Але чи через туман, чи того, що дама особливо якось поглядала на мене, я звернувся до неї:

— Ці автомобілі—наче поховальна процесія якоїсь важної персони. Весь Париж, здається, з'їхався сюди...

Дама живо, радісно й здивовано скрикнула:

— Уявіть собі: я думала в цю хвилину як-раз це саме! Як це дивно! Страшно дивно!..

Вона аж повернулась всею крупною, гарно одягненою постаттю до мене. Просто вона здалась мені молодшою і кращою. А брови й губи немов не були підмальовані, як мені подумалось спочатку. Це, певне, була дівчина з порядної буржуазної родини.

Мені теж видалось дивним, що ми думали одне й те саме. От тільки підозріло, що вона занадто охоче й живо одповіла мені. Було таке вражіння, немов ми давно йшли разом, балакали, замовкли, а потім я висловив своє спостереження, а вона одгукнулась на його.

— Ви—чужоземець? Правда?—зараз же спитала вона, ніби боячись, що я замовкну й на цьому кінчиться наша розмова.

— Чужоземець,—одповів я. — А ви теж, здається, не парижанка?

— Ні, я німкеня, я не парижанка... О, я б ніколи не могла... А втім, це для вас не цікаво. Як довго їдуть ці екіпажі! Це скучно. Ви, мабуть, не дуже поспішаєте? А я спішу страшенно!..

Вона знов озирнулась, неначе шукаючи очима погоні, від якої так спішила.

— Може б ми спробували пройти туди далі і там перейти?—раптом запропонувала вона мені.—Ходіміте.

Так діти „порядних“ буржуазних родин не поводяться на вулиці з незнайомими людьми. Котки теж мають іншу манеру зачіпати мужчин.

Я з охотою згодився,—вона мене зацікавила, ця дівчина в широкому чорному капелюсі і з чудно-блискучими очима.

— Але знаєте що?—скрикнула вона, хапаючи мене під руку.—Давайте пройдемо назад, звернем

управо і підем по вулицях. Я дуже люблю ходити в такий туман. Наче в казці. Чекайте!..

Вона весело й здивовано розсміялася.

— Вас не дивує, що я до вас так причепилася? Скажіть, ви—художник, правда?

— Я—скульптор.

— Ну, от! Я так і знала. Я зразу побачила. І це все пояснює. Мій батько—художник і я выросла серед малярів, скульпторів і чую їх навіть крізь таку стіну туману, як добрий собака своїх людей... Так ви—скульптор? А чули ви про такого художника Вальдберга? Ні? Звичайно ..

Не було ніякого сумніву, що ця дівчина була трохи не в собі. Вона говорила, сміялась, а сама весь час немов чи слухала щось, чи приглядалась до чогось. Я старався відповідати їй, але помічав, що мої відповіді проходили для неї так само, як для мене люди, в тумані; з'явиться, мигне і зникне—розпливеться.

А тим часом вона мені все більш та більш подобалась. В її лиці було щось благородне, виточене, міцне, а усмішка разом з тим така мила, що на душі ставало і легко, і бадьоро, і навіть туман, здавався дійсно, як в цікавій казці. От погано тільки, що вона, ця дівчина, була чимсь занята, чимсь чи схвильована, чи заклопотана, і не зовсім помічала мене. Е, коли так, мусиш, серце, помітити, пішла зі мною, то таки ж зі *мною* йди!

Я немов випив чарку міцної горілки,—підтягнувся, струснувся і взявся до панни. Вона ж, видно, цьому зраділа, навіть занадто, як мені подумалось тоді, зраділа. Ми йшли під руку, як старі знайомі або закохані і вона голосно сміялася на мої жарти, при чому, знов таки мені здавалось, занадто голосно й весело сміялась

невідповідно змістові моїх слів. „Чорт зна що таке“!—пам'ятаю, думав я. „Чи не мара це туману? Чи справді я з якоюсь дівчиною, чи, може, мені це тільки ввижається“.

Але на моїй руці тепло лежала її рука в блискучій темнобурій рукавичці, збоку швидко блискали очі і весь час чувся нервовий, піднятий сміх.

Панна, очевидно, забула, що спішила. Вона оповідала про цьогорічний салон. З кожним роком ці салони стають все більш та більш порожніми, хоч число картин і побільшується. Це чудесний знак, це знаменитий знак!

(Через що чудесний, знаменитий знак, я не дізнався, бо вона мене не слухала).

Вона повернула не направо, а наліво і повела мене в вузусенькі вулички, де двом звощикам неможна розминутися. Тут було ще душніше. Лихтарі горіли немов десь за матовим склом, а вулички здавались траншеями, повними диму. Глухо й тривожно цокали по каміні кроки незримих прохожих, котрі раптом, як викликані духи, ставали перед нами й зараз же пропадали.

— Правда, тут гарно? Правда? Хочете я заспіваю?—запропонувала панна і не чекаючи моєї відповіді, гарним, сильним і теж ніби виточеним голосом щось заспівала. Обірвавши себе, вона засміялась і потім зараз же озирнулась. За нами вже давно чулись чийсь кроки, але ніхто не з'являвся, хоч панна навмисне припиняла ходу.

Несподівано ми вийшли на якусь велику вулицю. Тут люди миготіли швидче й частіше. В сивій каламуті стояв рев, свист, дзвінки, диркання рогів.

І в цю ж хвилину з перевулочка вийшов середнього росту чоловік в капелюсі з широкими крисами, які носять художники, і хутко пройшов повз нас. Моя панна, пам'ятаю, вся аж кинулась, сильно затисла мою руку і я думав—вона закричить. Але вона, навпаки, весело, безжурно й дуже голосно проговорила.

— А, може б ми тепер поїхали трохи показатись? Як ви гадаєте? Цікаво, правда? Давайте! Хочете? Ходімте.

Чоловік в широкому капелюсі розтанув у млі поперед нас. Панна хутко пішла за ним, у той бік, де ледве вирисовувався ряд коробок автомобілів, не перестаючи захоплено говорити про те, як ми поїдемо, як будуть впливати перед нами не то знайомі не то незнайомі місця, як це страшно, надзвичайно, нестерпно цікаво!

Але вмить, коли ми вже підійшли до автомобілів, вона зразу охолола, потім згадала, що їй же кудись треба спішити, попрощалась, хитнула мені головою і сказала шоферу:

— Бульвар Распай, 230. Швидко!

Не встиг я схаменутись, як рывкнув ріжок, загуркотів-забився мотор і екіпаж поповз у саму гущу туману.

„Оце маєш!“—ошелешено думав я.

Найбільше мене вразило те, що я навіть не знав, як її звуть і де вона живе, ця ідіотка.

Я вже мав серйозний нахил пояснити весь інцидент „туманною галюцинацією“. Але мені не довелося довго думати. Не пройшов я кілька кроків, як зі мною порівнявся той самий чоловік у широкому капелюсі і, злегка здіймаючи його, проговорив:

— Вибачайте, добродію. Я дуже прошу вас простити мені мою сміливість, але я мушу вас де-що спитати.

Слово „мушу“ він підкреслив з упертою, твердою рішучістю, при чому дивився на мене пильними, шукаючими очима. Це був молодий ще парубок з енергічним голеним лицем, з трохи м'ясистим носом і різко поділеним надвое підборіддям.

Я вже був настільки при звичаєний до несподіванок вчинком чудної панни, що тільки теж здійняв свого капелюха, уклонився і, яко мога серйозніше, сказав:

— Чим можу служити?

Парубок якийсь мент помовчав, немов вибираючи найпотрібніше з своїх питань, і нарешті промовив:

— Ви тільки що йшли з панною в чорному капелюсі і з білим міхом на шиї?

„Моя“ панна була, дійсно, в чорному капелюсі, а чи був у неї на шиї якийсь міх, цього я не помітив. І тому я цілком правдиво одповів:

— Не знаю, добродію, про кого ви питаєте. Я йшов з одною панною—це правда, але...

— Вибачайте!—перебив мене парубок:—я вас дуже прошу не сердитись на мене за це чіпляння. Попереджаю вас, що я—не ревнивий любовник, ні муж, ні брат цієї панни. Я вам не вчиню скандалу і не зроблю ніякої неприємності. Мені тільки треба знать правду.

Він знов уперто, завзято і ніби з гнівом підкреслив слово „правду“.

— ...Я бачив, як ви з нею забалакали, як йшли, як вона поїхала в автомобілі. Ви мені тільки скажіть: чи не помітили ви, що вона спішила кудись?

— Помітив,—проти волі сказав я.

Парубок на мент зупинився.

— Помітили?—перепитав він уважно, не зводячи з мене думаючих очей.—Так. Дякую. Дякую

дуже. Вибачайте, ще одне питання: ви не можете сказати мені яку вона дала адресу шофєрові? Це не бульвар Распай? Ні?

Я завагався. Бог його знає, що це за чоловік. Вражіння він робив досить приємне, але хто його зна, що хотів од дівчини, чи варто було говорити її адресу?

— Знаєте що, мій любий,—миролюбиво взяв я парубка за гудзик пальта:—ви не хвилюйтесь, але адреси я вам дати не можу; ні вас, ні панни я не знаю; адресу, можна сказати, чув незаконно; коли б панна знала, що ви мене знайдете, вона певно б не сказала при мені адреси, а тому і я не скажу її вам. І взагалі, знаєте, більш нічого не скажу.

Парубок якийсь час ішов зі мною мовчки, злегка похиливши голову, немов роздумуючи, як йому віднести до моїх слів.

— Ви праві, добродію!—раптом одривисто сказав він.—Ви порядний чоловік. Дякую дуже. Моє ім'я Олаф Стефензон, я художник. Він для чогось додав свою адресу (мабуть, зовсім автоматично, по звичці), потім підняв капелюх і мовчки одійшов од мене вбік. Через хвилину він сховався в тумані, як галка в мисці молока.

„Що за чортовина така зі мною сьогодні діється“? — здивовано запитав я сам себе після того.

Але відповіді більш менш задовольняючої я не міг собі дати. В тумані, як і раніше, з грохотом, звоном і ревом совались трамваї та екіпажі; кліпали й трусились жирні плями світла магазинів і лихтарів, люди вистрибували й зникали коло мене, як витвори хоробливої фантазії. Я підняв комір пальта, закурив і плюнув: мало чого не буває серед цієї громади сотнів тисяч

набитих людьми кам'яних скринь, в липкій, про-
низуватій каламуті туманів і випарів болот?
В мене було де-що й своє, про що варто було
подумать.

В цей час як-раз трапилась мені досить зви-
чайна, але нудна й неприємна історія: мене ви-
кидали з моєї робітні. Хазяїн будинку, де я жив,
був чоловік нетерплячий і, крім того, абсолютний
неук та нахаба. Він не хотів почекати, поки я
доб'юсь слави, і навіть дарував мені мій станок,
чемодан з білизною та три бюсти товаришів, аби
я тільки „очистив“ йому ательє.

Треба було шукати нове помешкання. Це річ
не така легка в Парижі, та ще в зимі, та при
тому маючи на увазі, що в мене в кишені було
всього франків десять. Правда, а зовсім не бре-
хав конс'єржці*), коли казав, що в цих днях
мушу достати поважну суму грошей. Мені,
дійсно мусів прислати гроші один панок, але
цей панок мав звичай іноді забувати про свої
обіцяння.

Тим часом я рішив все ж таки наглянути собі
що-небудь. Хто знає: а ну ж раптом я найду на
вулиці цілий гаман червінців, як я тоді буду без
ательє?

І от на другий день після того туманного й
химерного вечора я пішов лазити по вулицях.
Небо було ясне, невинне, немов і не воно вчора
сипало якусь вохку мерзоту на землю. Високо
вгорі задумливо зупинились кучеряві рожеві
хмаринки. Повітря було таке чисте, що, здава-
лось, на найвищій дзвіниці церков можна ба-
чити, який вираз голівок у жваво цвірінькаючих

*) Жінка, що виконує—службу швейцара, дозорця дому.

горобців. Тротуари були сухі, дзвінко разносячи стукіт ніг прохожих; все було на своєму місці і я кроків за сто міг би уже бачити вивівски з оповістками квартир ательє.

Я кажу „міг би“, коли б вони були, але їх зовсім не було. Попалась одна робітня, але дозорець сказав таку цифру, що я злякано прохав вибачення, вийшов, обережно зачинив за собою двері й швиденько пішов звідти.

І раптом, ідучи по вулиці Дофіна й прочитавши її назву на стіні будинку, я почув, що цей Дофін чимсь мені знайомий. Ніхто з моїх ні товаришів ні знайомих тут не жив, ніяких мені випадків не траплялось на ній, тим часом ця вулиця видавалась не чужою мені.

„Е, чекай, та тут же, здається, живе мій учорашній парубчак!“—згадав я. І в той же мент різно пригадалась і вся адреса: Олаф Стефензон, художник, вулиця Дофіна, № 5.

Я стояв біля номера 23. Добре; значить, це зовсім недалеко.

Я рішив зайти до чортового німця. Ти чіпляєшся до мене на вулиці, а я от до тебе в хату прийду. До речі, може щось і про вчорашнє дізнаюсь та подивлюся, що ти за їден.

Жив він в глибині подвір'я, де стояв трьохповерховий будинок весь, розбитий на ательє. Помешкання Стефензона, як сказала конс'єржка, було на самій горі, двері направо.

Видряпавшись на третій поверх і знайшовши ці двері, я зупинився: за ними чулись голоси. Значить він був не сам. Це трохи мене прохолодило. Але раптом задзвенів (іменно задзвенів!) голос вчорашньої панни й розсипався сміхом. Я відразу впізнав його і без вагання постукав.

— Ввійдіть!

Я ввійшов. На мене здивовано й чекаюче дивилось три обличчя: вчорашніх панни й парубка та ще якогось панка з довгим білявим волоссям, в оксамитній блузі і з люлькою в зубах. Стефензон стояв біля мольберта, запнутого простинею, держачись за його рукою.

На моє вітання він ввічливо уклонився, хотів піти мені назустріч, але глянув на панну й зостався біля мольберту. Мене він, як і панна, очевидно не пізнав.

Виходило досить глуповато. Але вони ждали, що я скажу, і я мусів нагадати їм про вчорашнє знайомство. І тільки я почав, як вони обоє разом почервоніли, оживились і панна кинулась до мене. Схопивши мене за руку, вона потягнула мене до Стефензона, говорячи:

— Уже, уже, уже! Можете не говорити, уже знаємо. Привітайтеся з хазяїном: він не може одійти від мольберту, бо стереже його. Там геніальний твір, який він не хоче показати нам, щоб не убить нас. Майте на увазі, добродію Стефензон—чоловік страшно гуманний, ідейний, добродійний, пренепорочний. Будьте з ним обережні.

Стефензон трохи змішано, але з щирою, як мені здалось, приємністю зустрів мене. Тепер він мені ще більше подобався. Темне з рудоватим відблиском волосся падало на лоб, як у наших сільських парубків. Колір лица був грубоватий, але здоровий, плечі широкі й міцні, посмішка ясна, одверта. Тепер він видався мені старішим: йому було літ двадцять сім—вісім.

Од Стефензона панна підтягнула мене до другого панка.

А це друг і приятель добродія Стефензона, дон Дієго Паблес. Швед і іспанець, найрідніші нації. Правда. А ви хто?

Я трошки замнявся,—скажи їм, а вони все одно не знатимуть, хто я.

— А я українець,—усе ж таки проговорив я з таким виглядом, немов всьому світові давно відомо, що це за птиця—українець.

— Que-se-que c'est que ça!?)—високо підняла свої густі брови панна.

Я почухався й почав розказувати. Але панна не дослухала—тим краще, ще одна нація.

Вона знов повернулась до Стефензона і сказала:

— Та так таки ні за що не покажете?

— Ні...—з посмішкою, але твердо одповів Стефензон.

На мене вже не звертали уваги. Панна навіть не сказала, хто вона і поводитись так, ніби вчора нічого особливого не було, ніби вона звикла щодня підходити до незнайомих мужчин, балакати з ними якимсь п'яним тоном, тікати кудись, виробляти якісь комедії. Дон Дієго знов ліг в качалку і почав хитатись в ній, схрестивши ноги в модних черевиках. Біляве лице його з дрібними рисами і тонкими губами зовсім не нагадувало іспанця. Він посміхався трохи іронично, трохи безжурно, трохи дурновато. Чогось часто кліпав очима,—чи така звичка була, чи слабував на очі. Я присів на стілець і почав розглядати ательє. Воно було чудесне: високе з горішнім і боковим світлом, просторе, обставлене досить убого, але чисто, без звичайного брудного „артистичного“ розгاردіяшу. На стінах висіли ескізи і невикінчені праці. Мене вже тоді вразив характер цих работ: в них було щось таке особливе, чого я досі ніде не бачив, ні в салонах, ні на полотнах своїх знайомих малярів. Я не міг би тоді сказати, чи гарне

*) Що це таке?!

воно, чи ні і в чому саме те особливе. Але вонс було.

Стефензон же та панна все сперечались. Сьогодні вона видалась мені спокійнішою, ніж учора; одначе в лиці не було тої милої приваби, що навіть хвилювала мене там, на Сен-Мішелі. Очі поблискували холодно, часом злісно, а на губах весь час грала негарна, зневажлива посмішка і голос був трохи крикливий, неприємний. Дійсно, навряд чи вони були коханцями. Швидче це могло бути з дон-Дієго. Коли вона зверталась до цього, лице її мінялося,—робилось не то покірним, не то запобігливим, не то ласкаво-насмішкуватим.

Від довгого хождіння ноги мені щеміли і сидіть було дуже приємно. Я бачив, що цій компанії не до мене, і рішив, спочинувши трохи, піти собі геть.

Панна Емма, як називав її Стефензон, махнула рукою й одійшла до Дієго. Сівши поруч з ним, вона витягнула ноги в черевичках з лохматим бантом, схожі на лапки курочок-лохматок, і несподівано звернулась до мене:

— Ви знаєте, добродію, націю більш уперту за шведів? Скажіть щиро.

Питання було задане так серйозно, з таким чеканням відповіді, що я мусів подумати над тим, що їй одповісти. Але Емма раптом скочила й підбігла до Стефензона, який на її слова посміхнувся. (Губи у його були окреслені дуже виразно і кінчались тонкими лініями, загнутими догори, як дві перекинуті коми).

— Чого ви смієтесь? Чого? Ви маєте право сміятись? Розуміється, ви упертий, як бик. Ми вам з'їмо ваше полотно? Чи ви думете, що цим виграєте премію, коли не будете показувать? Все одно не виграєте, це я вам наперед кажу!

Стефензон знов узявся рукою за мольберт, немов збираючись боронити його. Сам дивився на Емму спокійно й уважно.

— Чом Дієго не боїться показувати? Чом? Бо Дієго чує свою силу. Дієго—художник, талант, а ви... Ну, Олафе, голубчику, хороший, милий, покажіть. Даю вам слово, вам же краще буде, коли ми подивимось. Ні? Упертий швед!

Вона серйозно вже розсердилась.

— Ходімо, Дієго. Нехай він собі тут маже... Ну, мені одній покажете? Мені? Ні? Також ні? А Дієго, самому? Ні? Ну, й не треба. І не треба, коли так... Тим краще. Дієго, одягайтеся.

Дієго ліниво підвівся й почав одягатись. Емма також схопила з стіни своє пальто, роздратовано натягнула на себе і обмотала шию білим міхом. Капелюха вона й не скидала.

— Ніколи більше до вас не прийду. Ходіте, Дієго.

Я теж устав, збираючись іти, але Стефензон помітивши це, поспішно попрохав мене лишитись,— він, очевидно, хотів, загладити свій не зовсім гостинний, прийом.

— Не можу,—сказав я.—Я шукаю собі ательє.

— Ви шукаєте ательє?—живо спитав Стефензон.—То правда? Ви—скульптор?

(Я пам'ятав, що нічого Стефензонові вчора про себе не казав. Значить, сказала йому це Емма, значить, у їх була розмова про вчорашнє!)

— Знаєте що?—скрикнув він.—Ви нічого не маєте проти того, щоб жити вдвох? Оселяйтесь зі мною. Хочете?

Мене здивувала така пропозиція: бачить чоловіка другий раз і пропонує жити разом в тому самому ательє, де пише свою картину, яку нікому не показує. Тут було щось не те, навіть в то-

ні голосу, в поспішності пропозиції, в тому, що він зрадив, немов тільки цього й хотів давно.

Я помітив, що Емма хутко подивилась на Стефензона і якось затихла вся, затаїлась, чекаючи моєї відповіді.

— Добре... — сказав я нерішуче. — Я, звичайно, дуже радий, бо ніде нічого нема. Але я не знаю, може це нас трохи стіснить. Не так мене, як вас...

— Не стіснить! — рішуче проговорив Стефензон. — У вас багато річей? Переїжджайте зараз же. Коли маєте гроші, будете платити половину, не маєте — не треба. Це дуже добре. Зараз же переїжджайте!

Я бачив, що це його якось устроювало. Ну, що ж? Чим я ризикую?

— Чудово! Біжіть, зараз же переїжджайте. А я приготую тут вашу половину.

Виходило ніби трохи надзвичайно, несподівано, але не так уже й погано для мене. Чим, дійсно, я ризикував? Попрощався з Еммою та Дієго й пішов додому за річами. Я помітив, що Емма з чудною, не то розтерцяною, не то насмішуватою посмішкою весь час поглядала на Стефензона. Мені вона подала руку холодно й недбало.

Дієго теж з досить загадковим виглядом смотав свою люльку й розглядав малюнки на стінах.

Я оселився з Стефензоном. Я спав в одному кутку, він у другому. Працювали ми також по своїх кутках, при чому Стефензон попередив мене, що не хоче, щоб я бачив його роботу. Я дав йому слово не дивитись і чесно тримався свого обіцяння, хоч через це й дуже кортіло часом зазирнути хоч одним оком на те таємниче полотно.

Олаф Стефензон, як виявилось, був зовсім не художник-маляр. Власне, я нічого тут не міг зрозуміти. Він був маляр і не маляр. Річ в тім, що по професії він був токар, простий робітник з невеличкого міста в Швеції Норкепінга. Два роки тому на роботі звідкись вирвався шматок заліза чи струмент, ударив його в праву руку і скалічив. Знов таки, ніби скалічив і не скалічив. Одним словом було так, що Олаф якийсь час не міг працювати: рука йому немов заміліла вся і він не міг рухнути ні одним мускулом. От через це він і взявся за малярство. Це-б то не через це, а от через що. Щоб допомогти мускулам руки ожити, треба було давати їм якусь легеньку роботу, особливо пальцям. Стефензон брав олівець і водив ним по паперу. Спочатку так собі, а потім зрисовуючи все, що бачив перед собою. Це йому подобалося і він уже навмисне почав рисувати. Рисунки його побачив лікар і здивувався. Комуś показав, хтось захопився і в Стефензона відкрили талант. Кинулись по меценатах і за якийсь місяць назбирали йому грошей на дорогу, улаштували що-місячну пенсію (трохи від фабрики за каліцтво, трохи від товаришів) і випровадили в Париж з наказом вернутись гордістю Швеції. Таким чином Стефензон зробився художником (але по суті він був токарем, бо рука його майже зовсім одужала!). Однак малярства йому не хотілось кидати. Е, ні! Особливо тепер коли він зустрівся з Вальдбергом? Ні, тепер він цєї справи так легко не покине.

Хто такий Вальдберг? Вальдберг—це геній, якого не зрозуміли. Так, так, це іменно з тих геніїв, яких не *хотіли* розуміти. З його картин сміються, глузують, їх не приймають на виставки, не купують. Нехай! Так і треба, так і слід,

це є показчик, що його мистецтво не до смаку сучасному громадянству, що воно не розуміє Вальдберга; а через те уже одне його ідеї, його нове мистецтво є воїстину нове, воїстину чуже розбещеній, переверненій, виродженій техніці господаря сучасного мистецтва—буржуа! А-а, буржуа плюється, коли бачить щось, що його непокоїть, що примушує мислити, почувати? Він звик, щоб його тільки по череву поглажували, п'яти йому лоскотали віршиками, щоб бавили йому ніжний зір тихими линиялими фарбочками? Ну, нехай вибачить. Вальдберг не продав і не продасть себе в льокаї панського черева! Цього вже воно не діжде, ні!

Про Вальдберга Олаф не міг говорити спокійно. Олаф до нього відносився трохи насторожено, з серйозною уважністю, кожне з'явище він немов брав у свої цупкі руки токаря, обережно розламував його по-полам і розглядав. Але Вальдберг був по-за всякою критикою. Вони думають, що Вальдбергові гроші потрібні? Вони гадають, що в його така сама мета, як у них? Вальдберг сам мав стотисячний маєток, який весь поклав на свою ідею. Він виховав і зробив малярами десятки людей, десятки невдячних льокаїв, які потім перші обплывували його ідеали. Вальдберг все життя своє віддав мистецтву. Мало того...

В цьому місці Олаф якось дуже прямо й неodrивно дивився мені в очі.

... Мало того,—у Вальдберга лишилося десять тисяч марок. Він призначив серед своїх учнів конкурс і дає половину грошей тому, хто заслужить першу премію.

Але й цього ще не досить. Крім десяти тисяч марок він мав ще єдину улюблену красуню—дочку, от цю саму Емму. І цю дочку він дає тому,

хто наблизиться в потрібній мірі до його ідеї. Згода дочки? Звичайно, не без її згоди. Вона по-над все ставить батькове мистецтво і за його розвій може дати себе всю на що хоче. Умова така: вона обіцяє десять літ ні разу не зрадити чоловікові, дбати про його, служити йому, як рабиня. Чи чоловік кохатиме її, чи ні—це ролі не грає великої: десять літ вона служитиме, а тоді чи лишиться з чоловіком, чи піде від його. Їй можна вірити. Коли Емма щось обіцяє, або за щось береться, то вона всі зуби ламає, а догризеться до свого. Раз, в дитинстві ще покійниці мати була чогось роздратована й прикрикнула на Емму: „Ти б, Еммо, хоч з тиждень колинебудь помовчала“. Емма замовкла й цілий тиждень не сказала ні одного слова. Видко було, що їй самій тяжко, нестерпно, але тримала до кінця й уперто промовчала весь тиждень. Еммі можна вірити. Чи її ж хочять претенденти на премію. Хто не схоче, того не силують, він візьме п'ять тисяч марок. Хто ж схоче, тому Емма обіцяє служити десять літ.

Скільки претендентів? Їх четверо, а всього бере участь в конкурсі шість душ,—ще дві дівчини. Власне, так було три місяці тому у першому конкурсі, який нічим не кінчився (ніхто не заслугував на премію). Тепер же інші конкуренти поодставали, бо з того конкурсу було відокремлено двох, що стояли вище за всіх і обидва на одному рівні. Їм двом і призначено конкурс: це отой Дієго дон-Паблес і він, Олаф Стефензон.

Мені трошечки ніби стали вияснятися відносини між Олафом і Еммою. Але так туманно й непевно, що я не міг навіть сказати, чи хоче Олаф саможертви Емми, чи одмовиться. Хотілось спитати його, але чогось було ніяково.

У всякім разі Вальдберг і його спосіб пропаганди своїх ідей мене дуже зацікавили. Що ж це були за ідеї? В чому його *нове* мистецтво?

В чому ж?

Олаф устав і повів рукою до своїх малюнків на стінах.

— Ви помічаєте що-небудь в цій мазні? Яку-небудь різницю з тим, що ви досі бачили?

Різницю я, правда, бачив уже давно, але ідеї її схопити не міг. Це була якась мішанина з реалізму, імпресіонізму, символізму і, навіть, примітивізму.

— Е, не те!—нетерпляче сказав Олаф.—Дивіться, наприклад, сюди. Бачите цю руку?

— Бачу.

На невеличкому полотні була намальована рука. Пальці її були якось судорожно, цупко витягнені, немов тягнулися за чимсь з скаженою силою. От-от, здавалось, від напруження луснуть жили на ній.

— Що ви скажете, що можете сказати про неї крім того, *як* вона зроблена?

Я сказав.

— Ага! Чудесно. Дуже радий. Тепер дивіться на це лице. Але дайте спокій формі, техніці, виконанню. Кажіть, що вам говорить саме лице.

Я придивився. Безумовно, лице цікаве. Якийсь нюхаючий, шукаючий, рухливий ніс; трошки одтопирчені, сторожкі вуха; пролазливі, живі оченятка. Лице людини, яка проберетися в найменшу щілинку вашої душі, винюхає все, винишпорить, продасть і купить. Хочеться бацнути кулаком і плюнути в його.

Олаф схвильовано, піднято засміявся на мій опис.

— Браво, Укрен, браво!

Він мене назвав „Укреном“, бо йому вподобалась назва мого краю (Україна по-французькому вимовляється Укрен, або Юкрен—Oucraïne).

— Слово чести, браво! Ви можете розуміти. Чекайте. Я вам зараз все скажу. Ці малюнки—це дурниця, ніщо, це абсолютно не виявляє нашої ідеї... трошечки, трошечки, кінчик пальчика показує... Ви побачили і це дуже мене тішить. Дуже, дуже!

Я навіть не думав, що важкуватий, стримано-спокійний Олаф може так схвилюватись. Карі круглові очі його з тим же темно-бурым блиском, що й на волоссі, загорілись і заблищали, як десь на подвір'ї два шматки скла під гарячим літнім сонцем. На щоках виступив темноревний рум'янець. Руки стали гнучкі, тверді, нетерплячі. Навіть мова стала складніша й легша.

Як і в кожній новій ідеї, в їхній теж було дві частини—критична й творча. Що таке сучасне малярство? Що таке ці тисячі тисяч малюнків і картин на всіх виставках всіх частин світу? Це одна величезна картина передосконалости сучасної капіталістичної техніки. Техніка—це єдиний здоровий нерв буржуазії. Побільше техніки, кращу техніку, найгеніальнішу техніку! Це зойк конкуруючих міщан.

Мистецтво одбиває на собі психіку свого часу. Швидче міняйте техніку, швидче удосконалюйте її, кидайте старе, воно не витримує конкуренції, давайте способи малювати економніше і швидче; головне, швидче.

Що ж малювати? Що? Звичайно, те, що відповідає настроям, бажанням, світоглядом пана моменту—череватого буржуа з золотою кишенею. Давайте йому таке, що не шкодить його шлункові, давайте йому те, що може перетравити його

затоплена салом думка, полоскочить його при-
туплені нерви жирного черв'яка! Буржа має сен-
тиментальну душу,—давайте йому квіточок, са-
дочків, пейзажиків з телятками. Буржуа любить
амурчика,—давайте йому голого жіночого тіла,
побільше голих жінок, побільше. І всяких, всяких.
Він любить різноманітність: товстеньких, худень-
ких, зелених, рожевих, синіх, яких хоче. Бур-
жуа має честолюбіє, він хоче безсмертя,—і всі
салони повні портретів. Квіточки, пейзажики,
голі жінки і портрети. Ось все, що можна найти
на всіх виставках, всіх, так званих культурних,
центрів. І ці нещасні льокаї череватого дегене-
рата ще сміють кричати про якусь там неза-
лежність, про шукання нових шляхів в мистецтві,
про нові горизонти, про правду й істину! Мер-
зотники!

Олаф аж потемнів увесь і шкура на лиці стала
грубою, спухлою.

— Всі їхні шукання—це шукання льокаїв, які
хотять найкраще забавить вередливого пана. Хто
краще це зробить, хто винайде щось найбільш
дратуюче, тому пан кине жменю золота. Але для
чоловіка, для чоловіка чорт забирай, а не пана
й льокаїв!—що це за мистецтво? Це—мистецтво
не людей, а якихсь учених псів. Так собака, кінь
можуть малювати людей, а не люди. Який-небудь
учений пес, коли б він захотів переказати фар-
бами, що він бачив з життя людей, намалював
би як раз те, що малюють льокаї буржуа. Що
може пес бачити у людей? Що приступно його
розумінню? Ось стоять на столі квіточки, яблука;
он там сидить пані в білій сукні з книжечкою
на коліні. Тут голі жінки (вони собак не со-
ромляться і йому легко їх малювати!), там ха-
зяїн, тут півники, курочки, телятка пасуться.

Більше собака не може побачить. Не можуть більше бачить і льокаї, які звуть себе художниками. Вони бачать і малюють з погляду собаки, коня, а не людей. Вони *людського*, того, що в собаки не може бути, чого собака не може побачить і зрозуміть, вони того не малюють.

Олаф злісно витягнув руку до своїх малюнків.

В цій паршивенькій мазанині теж нема того, що можна назвати тільки людським. Але в ній є стремління до того, стремління дати не тільки високу техніку, а й високий, *людський* матеріал. Людина—це рух—переживання, це думка, радість, печаль, мрія, страждання, надія. Техніка? Форма? Давайте її сюди, давайте найкращу, найдосконалішу форму: імпресіонізм, примітивізм, натуралізм, чорт-біс, все, що може найкраще обкреслити людину, давайте все сюди! Але ж людське обкреслюйте, а не собаче!

— Чекайте. Я вам покажу—тріпнув волоссям Олаф і побіг у свій куток. Він хапливо витягнув і поставив до стіни велике полотно.

— Дивіться, пильно дивіться!—як в гарячці закричав він.—Мовчіть, нічого не говоріть. Дивіться, а тоді скажете.

Я почав дивитись. Голос, рухи, екстаз Олафа, здається, й мене заражали. Я з хвилюванням вдивлявся в картину, вже не звертаючи уваги на техніку її.

І зразу мені кинулось в очі на ній лице чоловіка і вся його постать. Він стояв у лісі над зрубаним деревом з сокирою в одній руці, поставивши ногу на одрубок. Голова була повернена трохи вбік, він до чогось чи прислухався, чи чекав. Але що це за чекання було! Я не знаю, чи ждав коли-небудь хто з людей так, але воїстину собака не міг би так ждати. Там була

й здригнена радість в блиснувших очах, і зразу ж тут же—сумнів, непевність, а в губах уже—гнів, лютий гнів чоловіка, якого хтось чи щось жорстоко обманив. Все тіло напружене бажанням шарпнутись і з зойком захвата кинутись вперед. І одночасно чується в судорожно заціпленій руці з сокирою, чується в якихсь рисах тіла, що, переконавшись в обмані, чоловік люто змахне сокирою і, як бризки води, полетять тріски од дерева. Тут і передчуття можливого, і позасвідомий ряд хитань, і хиже звіряче нюхання повітря і скажена робота сопоставлення, комбінації. Хочеться крикнути „ш-ш!“, і озирнутись, і слухати й собі, хвилюючись та напружуючись.

Я, дійсно, ще не бачив таких картин. Дійсно, в ній панувала *людина*. Все, що відносилось до неї, було зроблене любовно, бездоганно! Навіть держално сокири з тріщиною жило і, здавалось, здригувалось, так що з'являлось бажання порадити чоловікові обтягнуть держално дротом, щоб, бува, сокира не зскочила. Але ліс, небо, повітря вже кричали дефектами, вражали мішаниною стилів, дратували відсутністю логіки, закономірності.

—Ну? говоріть. Тільки майте на увазі!—погрозово, гнівно підняв руку Олаф.—Це ще зовсім не те, це малесенький натяк, це намацування. Чуєте? Ну, говоріть. Не подобається? Ні?

Я сказав своє вражіння. Стефензон дивився мені в лице прямо, не кліпаючи, грізно впираючись в мене очима. Було вражіння що спробуй я збрехать, ухилитись від висловлення думки, він стрибне на мене і почне душити за горло.

Поки я хвалив, він стояв непорушно, не посміхаючись, суворий, напружений. Але тільки я перейшов до критики—він ожив. Нетерпляче з

зневагою поставивши картину лицем до стіни, повернувся до мене й сердито сказав:

— Та знаю! Знаю все. А ви думаете, через що Вальдберг не дав їй премії? *Вона* писалась на конкурс. Через що? А-а, в тому й річ. Це—хлопчака робота. Тут все не годиться, все. Отто й біда, що в мене нема техніки. Дон-Дієго, дон-Дієго! А дон-Дієго дванацять літ малює, а я два роки! Дон-Дієго всі школи пройшов, у всіх був, дон-Дієго тисячі франків на одні фарби витратив. А я що? А я точив панам гарні ліжка, щоб їм з любовницями краще спать було. От і ріжниця! Дон-Дієго! Ну, й нехай. Побачимо ще, чия візьме. Ого!

Він машинально завзято зробив одною, потім другою рукою такий рух, немов одсовував рукава сорочки перед роботою. Мабуть, це зосталось ще від токарства його.

Але зараз же, немов схаменувшись, одвернувся від мене, одягся і вийшов, сказавши, що має якусь справу у Вальдберга. Мабуть йому стало неприємно, що він заговорив про Дієго, або боявся, що в такому стані скаже щось зайве.

Все це мене серйозно зацікавило. Але я, правду сказати, мало що тут розумів. Я розумів, що Вальдберг хоче провести в життя якусь там свою ідею. Чого не буває? Але Емма погожується на таку саможертву,—цього мій реалістичний розум не допускав. Я не вірив, щоб вона так таки тільки заради одної ідеї віддавала себе на десять років якомусь чужому, нелюбому їй чоловікові. Це хоч для якої ідеалістки було занадто. Тут мусіло бути ще щось крім ідеї. Але що?

Цього я не міг дізнатись. З Олафом ми про це більше не балакали. Сам я не міг нічого нового

довідатись, бо ніхто з них не приходив до нас, немов змовившись. Ми працювали в цілковитій самоті.

Олаф був, як в гарячці: він майже не їв нічого, не спав і часто сам до себе чи до свого полотна го-лосно балакав. Але зі мною майже ні слова,—так наче мене і в хаті не було. Один час я вже думав, чи не піти мені собі геть: мабуть чоловік покликав жити під якусь химерну хвилину, а я забрався та й сиджу, не розуміючи того. Одначе, коли я йому про це натякнув, він аж злякався, й почав мене найщиріше прохати лишитись. З цієї щирости й зляканости прохання я знов таки зро-зумів, що для чогось потрібний Стефензонові. Хай так, побачимо,—чим я ризиковав?

Олаф майже не відходив од праці. Очі йому блищали, як у хворого, повіки на них були зав-жди червоні, шкура на лиці пашіла вогнем, во-лосся лежало на лобі неохайними пасмами. Ми робили в протилежних кутках і він часом пильно дивився на мене з-за свого мольберта, але я бачив, що він мене зовсім не помічав,

Емма ж таки тримала своє слово на мій жаль і досаду: коли б вона прийшла хоч раз, коли б я подивився ще на них,—я б напевне щось зро-зумів би. Але ні вона, не Дієго, ні той загадковий Вальдберг не приходили. Олаф часом увечері пропадав десь, але сумніваюсь, щоб він в ті часи бачився з Еммою. Мабуть ходив по-над Сеною й наспівував свою улюблену пісню, в якій гово-рилося про те, що у милої м'які очі та тверде серце.

Минув якийсь час. Вальдберг уже почав мене сердить,—цей дідок занадто розпалював мою ці-кавість. Я його прекрасно уявляв собі: це—ко-лишній буржуа, трохи з бзиком, з великим гоно-

ром; колись, певно, якийсь художник-шарлатан переконав його, що він великий мистець або меценат, поживився за це від його, а бідний буржуа з того часу загубив і спокій, і гроші, і дочку, бажаючи зажити тої принадної слави. Це—пошарпаний життям, з невеличким черевцем добродій, неодмінно з довгим волоссям, з люлькою в зубах, в оксамитній блузі. Щоки йому старечо-рожеві, з фіолетовими жилками, веселий, самовпевнений погляд, пара заучених поз. Коли він балака з вами, то помічає вас тільки тоді, як ви хвалите його. В інших випадках він не слуха, дивиться крізь вас, як крізь вікно, сам до себе посміхається посмішкою незрозумілого генія,—словом, досить відомий і розповсюджений тип. Що Емма могла цілком широко вірити в його призначення й віддати навіть себе за його примхи, в цьому не було для мене нічого несподіваного,—такі типи мають якусь надприродну владу над жінками: чи то над коханками, чи над дочками.

І от, нарешті, Вальдберг з'явився в нашому ател'є! Було це ввечері. Ми їли свою „буден“ (ковбасу з крові) і, запиваючи її чаєм, мирно розмовляли про щось нецікаве. Раптом почувся тихий, якийсь дуже обережний стук у двері. Олаф зразу схопився й схвилювався. Нашвидку утершись, він кинув поглядом на прикритий мольберт свій і крикнув:—Ввійдіть!

Я вже догадався, що це має бути Вальдберг. Але в хату ввійшов якийсь старенький чоловік в потертому, рудоватому пальті з несмілою посмішкою і в окулярах, крізь які блищали добрі, уважні очі.

— О, прошу дуже!—схвильовано промовив Олаф. І підбігши до дідка, він почав помагати йому роздягтись. Тоді я зрозумів, що міг помилитись,—

Вальдберг трохи не такий був, яким я уявив його собі. Це швидче був учитель латини або німецької мови, а не потертий життям буржуа.

Дійсно, це був таки Вальдберг,—Олаф нас познайомив. Він зараз же почав мене питати, хто я, якої нації, чи давно в Парижі. Він також не знав, що то таке українці, але віднісся до того не так, як дочка. Навпаки, дуже зацікавився, присунув до мене свій стілець і з таким виглядом, немов мав почути від мене надзвичайні річі, став дивитись мені в лице. Це мене зворушило й зразу віддало в повну його владу. Уявіть собі: цей милий дідусь навіть про Олафа забув і так зацікавився новою нацією! Їй-богу, він міг мати повне право думати, що винайшов нас! Але як він ще далі віднісся до свого відкриття! Дізнавшись, що ми тільки-тільки вступаємо до культурного життя, що ми ще не зіпсовані „розпустою золота“, як він підказав мені; дізнавшись, що нас трицять мільйонів (якась кабалістична цифра в устах кожного українця!)—Вальдберг затурбувався, почав хапати мене за коліна і про щось найщиріше благувати. Спочатку я навіть не зрозумів, що міг такого сказати чоловікові. Виявилось, що він боявся за нас! Він боявся за нашу молоду долю і прохав нас бути обережними—не кидатись на гній, уявляючи що це дійсне золото. Культура, справжня культура—соромлива, непомітна, некриклива; вона ховається по тихим місцях і не гвалтує про себе на ринках. Взять найвищу прояву її—мистецтво. Ці салони, виставки, магазини „відомих“ художників, хіба це справжнє мистецтво? Це—фальсифікація, це—гній, це—мертве!

Я вже знав, що він може мені сказати, тому слухав його без особливої уваги. Я більше дивився на його. Зовсім учитель латини! Лисуватий

лоб з сивувато-рудим ріденьким волоссям, окуляри, перев'язані з одного кінця мотузочком. (Емма могла би все таки поклопотатись, щоб у батька окуляри були справні)! Піджак на йому був занадто широкий, в кишенях було щось понапихано й вони одтопірчувались; на тонкій, поморщеній шії занадто акуратно була зав'язана краватка,— це вже Емма перестаралась.

Але Вальдберг щось уже занадто довго балакав зо мною й не звертав уваги на Олафа. Здавалось, він прийшов спеціально для мене. Тут щось не те! Я почав приглядатись. Ага, дідусю, так ти он який! Він, бестія, балакав зо мною через те, що хвилювався і боявся заговорити з Стефензоном! Він прийшов подивитись на роботу того, але не мав одваги зробити це й одтягував, скільки міг. Ну, бог з тобою. Я рішив не показувати, що помічаю його швидкі, гострі погляди в бік Олафового полотна, а що вірю його надзвичайному інтересові до української нації, що навіть дуже вдячний йому за його поради.

Олаф теж робив вигляд, що слухав уважно. Але кожний раз, як Вальдберг кидав оком в бік картини, полиці його проходило щось непокоїно-тривожне, змішане, немов Вальдберг ось зараз мав піймати його на чомусь поганому.

Нарешті, дідок прозогом схопився з стільця й звернувся до Олафа:

— Ну, мій голубе? Як же там, га? Як же там з нашою роботою? Посувається ніби? Га? Можна поглянути, чи ще рано? Може рано, то не треба! Га?

Він, здається, й сам боявся, що Олаф згодиться й одступати вже буде нікуди. Так і сталося. Стефензон дуже зблід, але спокійним і майже флегматичним голосом одповів:

— Я думаю, що можна... Коли хочете... Укрен, будь ласка, сядьте собі в той куток...

Я зараз же сів, куди мені було сказано й навіть зовсім одвернувся, так що не бачив ні полотна, ні їх самих.

Затупали важкі нехакливі кроки Олафа. Через те, що вони були занадто нехакливі, я вже розумів, що йому замирає серце. За ним подріботів Вальдберг. Зашаруділа простиня, — зняли, значить, покришку. Мовчання. Хтось ступив і зупинився, — мабуть, Вальдберг. Олаф сопить носом.

Ну, чорт їх забірай! — так сидіти зовсім не цікаво! Я погано зробив, що не пішов геть з хати.

Вальдберг щось прошепотів. Але шепіт, певне, відносився не до картини, а до чогось незначного, може, щоб Олаф поправив що-небудь, або що. Знов тихо. Я уявляв собі як мусить дивитись Вальдберг. Страшно уважно, роззявивши трохи рота. Олаф не дивився на вчителя, ні вчитель на Олафа.

Вони зашепотіли знов і цей шепіт уже відносився до полотна. Тоді я встав і голосно сказав їм, що хочу вийти зовсім з хати. Вони мене не держали.

Не знаю, що там говорив Вальдберг Олафові, якою признав його роботу, тільки мій Олаф після тої візити засумував. Всю ніч він крєктив, вставав чогось, чи на картину дивитись, чи води пити, а зранку десь зник і не приходив аж до самого вечора. У мене ж весь день було таке сильне бажання подивитись на його працю, що мусів себе падлюкою лаяти, аби не одвернути простині.

Ввечері Олаф прийшов цілком спокійний, такий спокійний, що я навіть задумався, чи справді

вчора Вальдберг сказав йому що-небудь неприємне. Він почав зі мною жартувати, сміятись, оповідати про свій край,—словом, я був рішуче збитий з панталику.

До цього ще в цей вечір принесло як-раз Емму. До неї я думав, що, може, вона причиною зміни в його настрої. Але по ній я побачив, що ця гадка була цілком помилкова: вони, видно, навіть не бачились між собою.

Емма видавалася дуже веселою, безжурною. Зі мною раптом стала такою привітною, немов я їй бог-зна що доброго зробив. Батько, видно, розказав їй про нашу балачку, бо вона зараз же теж почала розмову про Україну. А вираз лиця при цьому був такий, ніби вона чекала побачити на мені щось надзвичайне,—очевидно, дідок їй сказав, що для забави варто з Укреном поговорити про його Україну. Я робив вигляд, що вона не помилилась і, справді, удавав дуже задоволеного її увагою.

Тут же я подумав, що Еммочка, певно, не дурно до мене так під'їжджає,—нащось я їй буду потрібний. У всякім разі я не вірив її безжурності й веселості, з якими вона ходила по ател'є, не вірив її байдужжю до Олафового полотна. Що це, власне, полотно й було причиною її візити, в цьому я не сумнівався. Діло, значить, стояло трохи инакше, ніж я уявив, а саме: Вальдберг не тільки не облаяв роботу Стефензона, а навпаки, мабуть, похвалив. Емма, занепокоєна цим, рішила прийти й самій подивитись. Олаф же, певно, був не сумний, а тільки схвилюваний словами Вальдберга.

Мої підозріння мали під собою де-який ґрунт: Емма, покрутившись по робітні, побалакавши зі мною й з Олафом, раптом звернулась до його:

— Слухайте Олафе, а батько мені казав, що ви хочете показати мені ваше полотно... Я не сказала цього зразу, бо чекала, що ви будете ввічливим і самі запропонуєте... А ви... Ну, все одно, показуйте...

Я про себе прсміхнувся: наївність надзвичайно одверта й нерозрахована на успіх зовсім.

Але вона, десь, знала, з ким мала діло: Олаф здивувався й стурбувався.

— Вам тато казав, що я хочу показати полотно?!

— Іменно! — недбало одповіла вона, пускаючи дим угору. (Вона курила з такої самої люльки, як і в дон-Дієго).

Олаф пильно й неодривно дивився на дівчину: він не допускав, щоб вона могла в свою брехню впутати батька. А, з другого боку, Вальдберг не міг цього їй сказати, не міг хоча б уже через те, що сам не радив йому показувати роботу кому б то не було до конкурсу.

Я чекав, що з того вийде, — я не мав найменшого сумніву, що Емма просто збрехала.

— Ні, я вам не покажу, хоч би й тато дозволив. — Нарешті найшов як сказати Олаф.

— Але чому?! Чому, нерозумна ви людино?! — приходячи в незрозумілий по своїй силі гнів, скрикнула Емма. — Я вам з'їм паршиве полотно? Що ви собі гадаєте, нарешті?! Покажіть, я вам кажу! Чуєте?

Олаф, як і я, добре розумів, для чого їй так пильно треба було бачити те полотно. Помалу, але з бездоганною гречністю він розвів руками й сказав:

— Панно Еммо, я дуже розумію, що вам хочеться подивитись на це нещасне полотно, але на жаль не можу задовольнити вашого бажання...

Говорячи це, Олаф не мав виразу людини зов-

сім спокійної, навпаки, було таке вражіння, що він збирає всі свої сили, щоб не сказати зайвого.

Емма закусила губу й щось почала думати. Густі, чорні з легким блиском брови її насунулись на очі. Вона уважно дивилась на Олафа, але його не помічала.

— Добре!—рішуче проговорила вона.—Але, глядіть, самі будете потім каятись... Добре, не треба. Не показуйте... Не треба... Ну, дайте мені, принаймні, чаю. Чи й цього не можна?

Ми їй дали чаю, набили люльку тютюном, самі запалили й Емма зовсім заспокоїлась. Розходившись, вона зачала співати; спочатку легенько, а далі голосніше й з більшою експресією.

Але ця експресія, дивна річ, задзвеніла тільки тоді виразно, як Олаф, видимо, був незадоволений; я це бачив з того, що він став дуть собі на верхню губу,—так він раз-у-раз робив, коли його щось дратувало. Емма повинна була це знати, але їй ніби тільки цього й треба було.

Вона вмить скочила з місця й побігла в Олафів куток. Ми теж разом схопились: Олаф, розуміється, рятувати свою картину, а я хто його зна для чого.

Але Емма зовсім не до картини побігла: нахилившись, а потім ставши на коліна перед купою ескізів, вона почала мацати за ними рукою.

— А, есть таки! — крикнула вона і показала нам мандоліну.—Я думала, що добродій Олаф уже розбив її на малесенькі тріски. Моя мандолінко! Я вам зараз заграю наших рейнських пісень! Ви чули коли-небудь, добродію Укрен, рейнські пісні? Ні? А Стефензон дуже любить їх. Правда, Стефензоне?

По виразу лица Стефензона я того не міг би сказати. Він тільки позирнув на те місце, де була мандоліна, і мені здалось, що йому стало досадно, чому він раніше не згадав про неї й не знищив її.

Емма нічого того не помічала. Ставши в позу, вона притулила до себе струмент й лукаво посміхнулась. У мене було таке вражіння, що вона збирається робити нам обструкцію музикою. Грає, мабуть, препаскудно й тим дума присилувати Олафа показати полотно. Недурно у його був такий вираз лица!

Як вона грала, я ще не чув, але що вона була гарна сама по собі, то тут я не міг їй нічого закинути. Особливо гарна була її посмішка; це була та сама, якою вона мене затягнула в туман, а коли б схотіла, то могла б тягти і в болото, і в саме пекло. Якись темно-сині очі, що бувають тільки у дуже чорнявих людей; вони прижмурились, заблищали; на худощавих, смуглявих щоках заграє рум'янець. Закинувши голову назад, вона стояла якийсь час нерухомо, немов про себе перевіряючи те, що збиралася співати. Повіки напівзакрили її очі, золотисто-перламутрові,—вони в куточках очей переходили в синьоватий колір і там, здавалось, зупинилась лукава посмішка.

Олаф сів на своє ліжко, сховав голову в руки й чекав. Мені видавалось, що Емма навмисне так довго не починала співати для того, щоб він поглянув на неї. Але Олаф мужньо витримував свою позу. Йому, певно, уже добре був відомий її спів і він знав, чого треба чекати.

Нарешті Емма ворухнулась, попробувала мандоліну, розплющила очі й подивилась спочатку на Стефензона, потім на мене.

—Значить, рейнських, Олафе?—спитала вона, сподіваючись все таки, що він гляне на неї. Олаф мовчав,—мовляв, роби, голубонько, зо мною, що хочеш.

— Рейнських, так рейнських... — зітхнула Емма.

І, не спускаючи з губ своєї хвилюючої посмішки, вона почала рейнських пісень.

Хвилини через три я вже чудесно розумів, чого Олаф був в такому покірному настрої, чого він старався не дивитись на Емму, чого навіть закрився руками, щоб не бачили його обличчя. Ця дівчина співала так, наче брала свої груди, розчиняла їх, як двері, і перед нами щось горіло. Я голосу вже не чув, не розібрав навіть слів (до речі, я не зовсім добре й розумію по-німецькому!); я чув тільки те, що хотіла показати Емма. А показувала вона, можна сказати, цілком безсоромно, одверто, махнувши на все рукою. Я не знав ні одної з її мелодій, але, слухаючи їх, мав таке вражіння, немов це було щось рідне мені, давно відоме, тільки якимсь дивом забуте. Я угадував, в якому місці вона підніме, в якому понизить голос, де притишить, де розгорне його, як широку стьожку. Весь час я був в чудному напруженні, по спині безперестанно ходив солодкий, трохи болючий мороз і, пам'ятаю, не раз хотілось схопитись і чи закричати, чи заспівати разом з нею. А вона, як сказав я, цілком без всякого сорому оголяла свою душу і сама милувалася з того. І милувалась навіть з нотками злорадства: „Ага, мовляв, це занадто одверто? Ну, так от нехай буде ще одвертіше!“

Я пам'ятаю де-які виривки з слів тих пісень.

„У моєї коханої очі ніжні і ніжна посмішка, що ж ніжніше—не знаю. Знаю тільки, що серце

тверде, як корінь старого дуба. Навіщо молодій дівчині серце старого дуба? Хто скаже?»

„Хто скаже, чому моє серце тихенько щемить, коли він дивиться на мене? Хіба мій коханий — страшний?...

„У моєї милої слова легкі, як пух каченятка, але давлять груди, мов гори. Погляд у неї веселий і тихий, це промінь місяченька молодого, але він палить мою душу, як сонце наближене до самих очей“...

Коли вона скінчила, поклала мандоліну на стіл, витерла хусткою лоб, я тільки тоді подумав: „Як це можливо, що така з вигляду немов важкувата людина, як ця панна може так тонко і так жагуче, так страшно виразно передати найдрібніші риси чуття? І чого ради вона це робила?“

Розуміється, не для мене вона робила й не для „чистого мистецтва“, а для Олафа. Але чого хотіла тим досягнути?

Це незабаром вияснилось. Олаф сидів у тій самій позі. Емма, не звертаючи на мене ніякісінької уваги, підійшла до його й сіла поруч з ним на ліжку. Поклавши руку йому на голову, вона стала гладити її, як може гладити тільки жінка або мати. Стефензон спочатку хутко підвів лице, здивовано зиркнув на неї, потім на мене, немов говорячи:

„Що ти робиш, ми ж не самі в хаті!“ Але тут же знов похилився. Так мені, принаймні, здалося в ту хвилину. Але в той же вечір, тільки трохи пізніше я зрозумів, що помилився, що Олаф не того так дивився на неї й на мене.

— Ну, покажете картину? — тихо спитала Емма.

Я аж крутнувся від обурення й здивовання.

Значить, весь цей спів, цей гарячковий рум'янець, що ще й досі пашів на щоках, цей блиск темно-синіх очей, все це було тільки для того, щоб він показав полотно?

Ну, це вже занадто!

І тут же я не міг не дивуватись якійсь одвертості, занадтій наївності цієї дівчини: хоч би ж трошки приховала свої наміри, хоч би почекала якусь хвилину! А то ще не встигла дух перевести і вже: „ну, давай мені тепер те, що я заробила!“ Не дурна ж вона жінка, могла розуміти, що Олаф це побачить одразу. Та й яким йолопом треба, справді, бути, щоб не побачить цього!

Ця наївність і дивувала, і смішила, і якось скоряла,—ну, як ти його будеш сперечатись, докоряти, що все було нещиро, коли вона сама про це говорить з такою щирістю?

— Покажете ж, Олафе? Ну?

Олаф сидів одначе, не виказуючи ніякого здивовання, він, певно, звик уже до цього.

— Ви чудний, Стефензоне... — помовчавши трохи, знов почала вона.—Чому ви не хочете показати? Я ж знаю, що хочете... Дон-Дієго показує ж? Ну?

— Ні, я не покажу...—крізь стулені руки промовив Олаф.

— Чому?

— Не можу...

Раптом він одняв руки од лица, встав і якось поривчасто випростався перед Еммою,

— Що вам треба, панно Еммо, від мене? Я дуже добре розумію, про що вам ходить і даремне ви вважаєте мене за такого дурня. Я, може й справді, дурень але зовсім не такий, яким ви й ваш дон-Дієго уявляєте! Не покажу і

кінець! А мандоліну, будь ласка, заберіть собі додому, нема чого їй тут валятись!

І, взявши мандоліну зі столу, він сердито загорнув її в газету й поклав на ліжко біля Емми.

Емма, на мій подив, ні одним рухом не виявила ніякого неприємного почування від слів Олафа, навпаки, вона здавалась задоволеною, що довела його, такого спокійного, делікатного до цього грубого поводження.

— А мені краще піти собі геть звідси?—невинно й ніби боязко спитала вона.

— Так, ідіть собі!

І Олаф, тріпнувши чубом, одійшов у свій кут, неначе даючи їй змогу безборонно встати, одягтись і вийти.

Емма так і зробила, все ж таки не виказуючи ні образи, ні гніву, нічого. Одягшись, вона тихо спитала:

— Можна з вами попрощатись?

Я тільки головою про себе покручував: ця чортова дівка вміла таки сховати себе так, що сам чорт не розбере, чого їй треба.

Олаф мовчки, прудко підійшов до неї, подав руку й тим же серйозним стримано-гнівним тоном сказав:

— Я прошу вибачення за своє поводження, але в даний момент я трохи знервований роботою. Добра ніч!

— О, я розумію!—підхопила Емма і потисла йому руку. Потім зовсім несподівано звернулась до мене й сказала найприємнішим голосом:

— Добродію Укрен! Чи не могли б ви пройти зі мною де-кільки кроків по вулиці, я хочу з вами побалакати про одну невеличку, але дуже важну для мене справу?

— Зі мною?!—вражено перепитав я.

— А чого вас так це дивує? засміялась вона.
— Хіба ви такий ні до чого нездатний, що з вами ніякої справи не можна мати? О-ля-ля!

Я потиснув плечами, але зараз же одягся й пішов за нею. На порозі Емма ще раз озирнулась і подивилась на Олафа з ніжною посмішкою, яка немов говорила: „Прощай, не сердься на мене“.

І знов я здивувався наївності цієї примітивної гри; який же дурень повірить цій, так отверто виявленій, ніжності? При тому так неуміло зроблений?

На мою ймовірність вона, у кожному разі, не рахувала. Це видно було хоча б з того, як зразу змінилось все її поводження, ледве ми вийшли на вулицю. Так скидають люди парадне убрання, коли свято кінчається, і одягають просте. Мені добре не видно було виразу її лица, але один згук її голосу показував, що парад скінчився.

— Слухайте, пане Укрен,—почала Емма без вагання, діловим, серйозним тоном—Ви... Вам подобається Стефензон?

Цей тон і мене настроїв діловито й довірливо. Крім того й цікавість прокинулась.

— Так...—обережно сказав я, не знаючи ще, як краще одповісти.—Так, звичайно подобається...

— Добре. А чи ви могли б зробити де-що на користь йому?

— Розуміється.

— Чудесно. В такому разі, перше, ніж нам далі балакати, ви мені дайте слово, що нічого з нашої розмови не перекажете йому. Добре?

Отце вже мені не дуже подобалось!

— Хм!..—замнявся я.—Це залежатиме від того, що саме ми будемо говорити...

— Ні! Що б не говорили, Стефензон не повинен про те знати ні слова. Хочете—приймайте мої умови, не хочете—чесно скажіть про це.

Я задумався. Чим я міг пошкодити Олафові, згодившись на цю умову? Адже не може вона силою витягти з мене того, чого я не схочу сказати?

А, з другого боку, хіба я знаю, що може йому пошкодити, а що ні? Емма, розуміється, не для Олафової користи хотіла балакати, про це вона могла комусь іншому співати; їй ходило про власний якийсь інтерес. Але який?!

Отцього-то я й не витримував, цікавість моя спокусила мене.

— Добре... — сказав я. — Я приймаю ваші умови.

— Дякую... За Стефензона!..—наївно додала вона. І якийсь мент ішла мовчки, ніби роздумуючи, з чого вигідніше почати.

— Тільки, глядіть: будьте щирим зо мною!—погрозово попередила вона.—Інакше замість користи ви можете зробити велику шкоду йому.

Це вже, голубонько, ти мені лиши сушити собі цим голову!“—подумав я, а вголос проговорив:

— Ну, звичайно! Інакше нема ніякої рації балакати!

Емма ще трохи подумала.

— Так. Скажіть мені, перш усього, в якому настрої був сьогодні Стефензон? Він цілий день був такий веселий, яким я його застала?

— Він веселим, мені здається, й не був...—сказав я.

— Ну, не веселим, а... не сумним?

Ага! їй, очевидно, треба було дізнатись, яке вражіння зробила Олафова робота на Вальд-

берга! Батько, мабуть, їй не сказав нічого. Так.

— Їй-богу, я нічого не можу вам з цього приводу сказати,—заговорив я яко-мога щирішим тоном.—Я ніякої зміни в його настроях не помічав ні сьогодні, ні вчора... Може, не звертав на це уваги? Але, наскільки собі пригадую...

— Ви зо мною нещиро говорите!—раптом одрубала Емма. (Я проти волі почервонів у темноті).—Це неможлива річ, щоб після татового огляду його роботи він мав той самий настрій! Цього ще не було, ви просто неправду говорите. Я з вами щиро говорю, а ви для чогось крутите. Негарно! І по голосі чую, що крутите, не виправдуйтесь!

Я, справді, збирався виправдуватись, але вона мені не дала.

— Чекайте! Я знаю, що ви думаєте про мене. Ви думаєте: „ця дівчина закохана в Стефензона і хоче, щоб він виграв премію“. Правда?

— О, що ви!!—вирвалось у мене найщирішим, справжнім протестом.—Ні одної хвилини мені ця думка не була в голові. Оце, дійсно! Ха!

— О, тепер ви щиро говорите!—задоволено скрикнула Емма.—Це я розумію. А те говорили нещиро. Ну, кажіть, який був Олаф після татової візити?

Для чого їй було це? Що вона мала на думці?

— А навіщо вам це знати? — одверто спитав я.

— Навіщо? — охоче перепитала Емма, ніби тільки й чекала цього питання.—Я вам скажу. Бачите, річ ось в чім... Це цілком для Стефензона. Він—людина страшенно самолюбива. Ви це помітили, правда? Коли він тепер програє

конкурс, він неодмінно зробить з собою якусь дурницю. Я вже знаю. Розумієте? Неодмінно! А це страшенно шкода, бо з його вийде справжній художник. Мені здається, що робота його теперішня не дуже удачно йде. Тато мені нічого не казав, ви не думайте, я б тоді й не питала вас. Тато навіть сам не хотів дивитись, бо він же в журі. І коли дивився, то не як журі, а просто як... учитель. Ви розумієте? І от, я знаю, що Стефензон не міг бути спокійним після цього, він мусів бути або радісним, або сумним. Я думаю, (так, з де-яких ознак), що він був сумним. Коли справді так, то треба зробити, щоб Стефензон не подавав тепер своєї роботи, треба спинити конкурс на якийсь час. Щоб він піддужчав трохи, щоб... Взагалі, він програє, коли тепер подасть. Розумієте? Тільки, Боже борони вас кому-небудь сказати те, що я говорила оце! Чуєте? Ви ж розумієте, що я видаю тут дон-Дієго? Я бачила його роботу, знаю її й даю на цій підставі поради противникові. Ви розумієте, що це не дуже етично. Але я маю на увазі саме мистецтво і користь для його від Стефензона і тільки тому позволю собі це... свинство. Ви мене розумієте?

Правду казати, я її розумів. Це-б-то, слова розумів, але того, що ховала вона по-за словами не міг спіймати ніяк. Одне я знаю, що, коли вона й дійсно заклопотана мистецтвом, то в йому не Олафові дає першу роллю й не його інтереси боронить.

Чи не було в неї такої думки: довідатись, як іде праця у Стефензона, оцінити її, а тоді бачити, як далі бути їй і тому дон-Дієгові, якого вона немов продає за-ради мистецтва?

— Ну, добре,—сказав я.—А коли ви дізнає-

тесь, що... робота йде неудачно, як же ви зможете примусити Олафа припинити конкурс? Чи він згодиться на це? І як ви можете брати на себе рішення цього? Звідки ви знаєте, як у його далі піде та робота?

Емма й на це мала вже готові відповіді. Судить не вона сама, а батько, який судитиме й на конкурсі. Вона батькові вірить. Як примусити Олафа припинити? На це знайшлась би рада, аби тільки бути певним, що це треба робити. Можна навіть побалакати з ним по-щирості, показати йому працю Паблеса і він сам зрозуміє, що так буде краще.

Щось тут було непевне! В словах ніби була й логіка, й сенс, а почувалось, що не треба вірити, що краще заховати правду, ніж дати її в руки цій дівчині.

—Ну, так я вам скажу цілком щиро!—урочисто й помалу почав я.—Я таки збрехав вам: Олаф був *радісний* після одвідин вашого батька.

Емма, видно, все ж таки сподівалась іншої відповіді.

— Це дійсна правда?—аж зупинилась вона й пильно-гостро подивилася мені в лице. Я твердо витримав її погляд. В її темно-синіх, вузько прижмурених очах блиснуло щось, але що саме—я не розібрав, бо Емма хутко одвернулась. Мені здалось, що то було задоволення. А, може, нашішка? Але з кого? Невже з мене?

— Ну, дякую!—сказала вона, простягаючи мені руку.—Ви можете вертатись додому. Я тут сідаю на трамвай. Глядіть же: ні слова нікому. А коли що нове виявиться, то будете мені помагати?

— О, з великою приємністю.

Емма дуже мило посміхнулась, міцно стиснула мою руку й хутенько побігла до трамваю. Я по-

дивився на напрям його; він ішов не в той бік, куди Олаф ходив до Вальдбергів, а в протилежний, швидче в напрямі бульвару Распай.

Але мені, сумніву не було, вона повірила. Ну, що-ж? Я постановив пильно слідкувати, щоб не нашкодити цим Олафові. Як тільки помічу, що вона, справді, має на увазі інтереси його, а не Паблеса, я зараз же скажу їй справжню правду.

Вона таки дбала про Стефензона! Я мусів в цьому переконатись. Що-дня вона забігала до нас, дуже мило говорила з Олафом, до мене була надзвичайно привітна, не чіплялась, щоб показали їй полотно, щебетала, сміялась.

Часом і Дієго заходив. Він мені мало подобався. Це був наш типовий „брат-художник“. Він нічим не цікавився, крім містечтва та й то тільки свого власного; балакав на теми еротичні або малярські. Коли на еротичні, то поганенько-солодко сміявся і сміх у його вилітав такими згуками: кях-ках-ках! Коли ж на малярські, то всіх лаяв, а себе хвалив з такою одвертістю, що ставало навіть не ніяково, а дивно й трохи непокоїно: чи не хворий цей добродій? В інших випадках, коли говорилось про політику, або про музику й спів Емми (вона серйозно цим займалася),—він пихкав люлькою й, без нудьги, але з повним байдужжям мовчав. Емма з ним була хороша, часто жартувала, кудовчила йому чуб, але в усьому поведженні чогось не було того, що я помітив в перший раз, коли бачив їх удвох.

Так. Емма рішуче повірила мені! Це було поза всякими сумнівами. Треба було сказати їй правду. Я постановив признатись їй, як тільки вона прийде. Рішив також признатись і Олафові; він мене не питав тоді, про що ми балакали

з Еммою, але мусів же цікавитись, які могла мати зо мною секрети дівчина, що знається з чоловіком якусь пару днів.

Пам'ятаю, постанова ця ясно виникла у мене в Луврі, куди ми ходили з Олафом дивитись Боттічелі, який для чогось був потрібний Стефензонові.

Але тут виникла одна обставина, яка перевернула догори ногами всякі мої висновки та постанови.

Прийшовши додому—було це вже присмерком—ми засвітили лампу й тільки я зібрався повісити пальто, як за мною почувся такий дикий крик Олафа, що пальто випало мені з рук, а все тіло як обценьками здушило. Повернувшись до Стефенсона, я побачив, що він стояв перед своїм полотном і обома руками міцно тримав за раму, ніби боявся, що воно втіче. Сам нахилився до його й витріщеними, з чоловічками посеред баньок, очима дивився на щось. Я підбіг, забувши про те, що не можна дивитись, і глянув туди, з чого Олаф не зводив своїх страшних очей. І перше, що я побачив, це була велика жовто-сіра пляма, ряба від смуг, які перехрещувались на всі боки. Смуги були від ножа, на тому місці, де була на малюнку голова. Від неї не лишилось нічого, крім одного куточка рота—червоної смужечки. Все було ретельно стерто, вишкрябано, замазано фарбами з фону.

Я в той же мент подумав, що це Еммина робота. Для чого, через що, як, я про це не мав спромоги міркувати тоді, але знав всею душею, всею злобою знав, що це вона зробила. Тільки вона!

Олаф був у такому одчаю, що мені стало страшно за його. Він більше не кричав, нічого навіть не говорив, не рухався, але це й було

гірш усього. Стоячи в тій же позі перед полотном, він пильно, моторошно вдивлявся в його, немов чекав, що ось-ось з його виявиться, хто це й навіщо зробив таку жорстоку, незрозумілу річ.

Я почав обережно говорити до його, але він мене не чув. Тоді я рішив зараз же знайти Емму, привести її сюди й поставити її перед полотном і Олафом. Хай вони самі розуміються між собою!

На щастя, я знав, де жили Вальдберги. Взявши перший автомобіль, який трапився мені по дорозі, я звелів шоферові гнати скільки дозволяється законом. Хвилин через десять я був у Вальдбергів. Старого дома не було, а Емма спокійно грала в цей час на піаніно. Стріла мене трохи здивовано,—в темному передпокою; вона ще не помічала мого стану. Але, коли я ввійшов у кімнату й вона тільки глянула на моє лице, спокій її як вихорем здуло.

— Ой!—скрикнула вона.—Що трапилось?!

Я захакався й не міг говорити; серце билось так, що з горла виривались тільки окремі згуки. Але я помічав усе, навіть те, що Емма була в кокетливому капоті, що руки їй легко трусились і вона навмисне перемінила позу й держала їх так, щоб не було помітно дрижання. Але переляк її видався мені цілком щирим. Це я мусів признати тоді ж таки. І не тільки переляк, (це природня річ,—вона могла боятись, що її вчинок поділав як-небудь занадто). Ні, вона, видно, щиро не догадувалась, в чому річ. Я перевірив це: користуючись тим, що був задиханий, я навмисне перебільшував цю задиханість і мовчав, стараючись в ці моменти піймати на її лиці яку-небудь одзнаку ніяковости, брехливости, гри.

Ні, нічого не було! Вона була тільки злякана, тільки нетерпеливилась і хотіла дізнатись, що ж там сталося.

Дізнавшись, вона якийсь час мовчки вражено дивилась мені в очі. Вона виразно зблідла й не могла сказати ні слова,

— Господи!—нарешті тихо вирвалось у неї—Хто ж це... такий безмірно подлий, що зробив це?! Навіщо? Одну голову?

„Це зробив дон-Дієго!“—мигнула в мене думка. Що не Емма—за це я міг голову свою дати!

Вона, не переодягаючись, накинувши тільки на себе пальто, зараз же поїхала зо мною до нас. По дорозі я встиг їй розказати докладніше, як ми прийшли, як крикнув Олаф, як він став перед мольбертом. Емма слухала мене з таким напруженням, що часом не розуміла навіть простих слів і мусіла перепитувати. Сама весь час дрібно, як руки її вдома, трусилась.

В ательє ми піднімались зо страхом, чекаючи застати там що-небудь дуже тяжке.

Але, на наше диво й радість, Олаф був майже спокійний. Він варив чай. Полотно було запутано простинею, як раніше, неначе нічого не сталося. Емму зустрів по-звичайному: привітно, трохи стримано, трохи ніби соромлячись і червоніючи на вилицях.

Вона зараз же кинулась до полотна. Олаф посміхався, коли вона дивилась і не підходив до неї,—він стежив, щоб вода не перелилась.

— Олафе! Хто це зробив? — спитала Емма таким тоном, немов Олаф те знав, але вперто ховав од нас.

Стефензон спокійно розвів руками й промовив:

— Не був тут в той час, не можу нічого з цього приводу сказати.—І загадково посміхнув-

шись, одвернувся. Погасивши машинку, він поставив чайник на стіл і весело додав:

— Хто б то не зробив, панно Еммо, а я йому можу все ж таки дякувати: очевидно моя робота де-чого варта, коли її стараються знищити. Погано тільки те, що це хтось свій, а від свого дуже важко уберегтися. Коли міг раз зробити, то чому не може вдруге й втретє? Оттут, знаєте, найбільша біда! Га? Як ви гадаєте, Еммо?

По його посмішці, по поглядах, які він кидав на дівчину, можна було догадатись, що він іменно на неї думав.

Емма так і зрозуміла,

— Ви, здається, думаєте, що це я зробила? — тихо, без гніву й без образи спитала вона, запинаючи картину й одходячи.

— О, що ви! — зі сміхом одповів Олаф — Як я можу це думати, коли консь'єржка навіть говорить, що нікого не бачила, щоб проходив до нас. Я питав. Ніхто рішуче не був. А ви ж не могли надіти шапку невидимку. Та й навіщо вам це? Бог з вами! оттаке скажете!

— А я вам усе ж скажу, що це не я... — так же тихо проговорила Емма й підвелася йти.

Стефензон, видно, не вірив їй, але знов зробив такий рух плечима, немов протестував проти несправедливості. Одначе нічого більше не сказав.

Емма подала нам руку й помалу в задумі вийшла. На порозі вона раптом зупинилась і спитала Олафа:

— Ви правда задоволені тим, що трапилось? Тільки не думайте, що в мені говорить заспокоєне каяття. Я питаю просто з співчуття до вас. Хочете — вірте; хочете — ні. Задоволені?

Я помітив, що очі її якось занадто пильно

вдивлялись в Стефензона, занадто з сумом, невідповідним ситуації. Здавалось, вона не дуже була рада тому, що він так прийняв усю цю подію. Таке вражіння було у мене в той мент, як вони дивились одне на одного.

— Цілком задоволений!—весело й теж наче занадто весело сказав Олаф. Емма неймовірно посміхнулась і, не додавши більше ні слова, вийшла.

Старий Вальдберг аж заслаб від цієї історії. На другий день були скликані всі, хто мав відношення до конкурсу, було зроблено допит кожному окремо й усім разом, але ніхто нічого не міг сказати в пояснення таємного вчинку. Кожен і всі з обуренням говорили про це і не було навіть натяку на кого-небудь. Олаф же й не добивався,—він був твердо переконаний, що це зробили Дієго й Емма. Мені він цього прямо не сказав, але я це бачив зо всього: як він говорив з Дієго, як відносився тепер до Емми, як балакав про них зо мною.

Я не знав, що мені думати. Мені здавалось, що я трошки розумівся на людях і не міг помилитись у тому вражінні, яке зробила на мене Емма, коли я в той вечір приїхав до неї. А втім, хто його зна! Може й справді це вона? В такому разі вона, значить, любила Дієго й боялась, що премію вигра Олаф?

Судячи по поведженні Дієго, по тому, як він насмішкувато й невинно поглядав на Олафову роботу, коли приходив до нас, можна було мати де-які підозріння. Але знов таки, якби це дійсно він зробив, то йому ніяк не випадало підсміхатись, бо цим як-раз підтверджував ці підозріння. А, зрештою, він був настільки нерозумний чоло-

вік, а до того ще нахаба, що міг собі й це дозволити.

Словом, нічого ми не знали. На двері приробили другий замок і на тім скінчилось.

Олаф узявся ще з більшим завзяттям до роботи. Тепер він був зовсім, як п'яний. Очі завжди затуманені, наче сонні, розгублені; шкура на лиці збухла, запалена.

—Хай!—иноді бурмотів він не то про себе, не то до мене—Я їм покажу Олафа Стефензона! Ого!

Емма приходила й тепер так же часто, як і раніше. Тільки тепер уже не приставала, щоб Олаф показав роботу. Вона, здавалось, зовсім не цікавилась нею. Але я бачив, що вона якось чудно зиркала на його, коли він навмисне починав про це розмову; особливо ж чудно було в тіменти, як Стефензон був у радісно-піднятому настрої. Тоді вона аж потуплювалась, немов їй ставало ніяково за його

Так тяглося тижнів зо два. Олаф не одпускав мене ні на крок від себе і я вже розумів, нащо він запросив мене жити з собою: я боронив його від Емми. Ні одного слова не було між нами сказано про неї такого, що б показало, що він закоханий у неї, але я хоч би з цього самого мовчання бачив те. Олаф таки попався. Та й дивно було б, коли б не попався!

Але одна річ бути закоханим, а друга управлятися з тою закоханістю. І в цьому Стефензон був бездоганим: я думаю, що сама Емма не могла б з певністю сказати, чи любить він її, чи ні. Він умів тримати себе в руках!

Одначе, я побоювався за його: хоч би й виграв він цю чудернацьку, фантастичну премію, хоч би й мав право взяти Емму, чи було б з того що добре?

На мою думку, хорошого мало було б: занадто виразно підкреслювала Емма свою прихильність до дон-Дієго. Цим одним вона говорила Олафові: „не хочу бути твоєю!“ А Олаф—чи він розумів це? А коли розумів, то як гадав бути з цим, вигравши премію?

На жаль я не міг про це говорити з ним. Ми, взагалі, більше мовчали та сопли по своїх кутках. На мене теж почав знаходити невеличкий сказ,—мабуть, я заразився від них. Я навіть почав помічати, що в моїй манері працювати з'явилось щось чуже мені нове, щось їхнє.

Олаф, на мою, втіху, нічого цього не помічав. Він сам дрижав і працював з несамовитістю, заціпивши уперто зуби й майже не спочиваючи.

— Нехай! Я їм покажу!... бурмотів він.

І мало не казав цього самого в лице Еммі. А Емма що далі, що ближче до терміну конкурсу, ставала все веселіша і веселіша. Дієго теж набирался самопевності й задоволення. І я нічого вже не розумів: хто ж з них відчуває себе дужчим? Напевне, кожний вважав себе дужчим, але в дійсності?

Коли б не Вальдберг, я б і уяви не мав, як стоїть справа. Але дідок не міг ховати своїх вражень, хіба що від одного Олафа, який немов осліп і оглух на цей час. По виразу підтягнутих губ учителя, по павзам, які він робив говорячи з Олафом, по його уважним поглядам на останнього, коли цей пускався в бадьорість, я знав, що премію виграв, в кожному разі, не Стефензон.

Це незабаром підтвердилось з одного цікавого факту.

Прийшовши раз додому, ми ввійшли в робітню, Олаф, як звичайно, зараз же кинувся до свого мольберту, а я підійшов до столу щось узяти. І

раптом на самім краєчку столу я побачив невеличку хустинку до носа. Я добре пам'ятав, що, виходячи, прибрав усе з столу,—в той день була як-раз моя черга по прибиранню хати. Я не міг забути хустку та ще яку: жіночу, малесеньку, пахучу.

Я хутко сховав її в кишеню. Роздивившись потім, я побачив в куточку її ініціали Емми. Вона, значить, була у нас в хаті без нас біля Олафового полотна. Значить, це *вона* тоді попсувала його. Але що їй тепер треба? І як вона пробралась знов, при двох замках? Невже, справді, їй помагала підкуплена нею консь'ержка, як це натякав Олаф? Але яка *тепер* мета, коли вона сама знає від батька, що Олафові надії марні? Просто слідкувати, як іде у його робота, щоб в небезпечному місці знов поспувати?

Я не знав, що думати. Олафові я рішив нічого не казати: навіщо чоловікові завдавати (може, й без потреби зовсім) неприємности? Краще перевірити, чи дійсно вона ходить до нас, ця чудна дівчина. Можливо, що я якось просто не помітив цієї хусточки, хоч це й неможлива річ! І от я зробив так: виходячи кудись, я непомітно для Олафа став що-разу наліплювати воском на двері й на косяк чорну ниточку. Коли б хтось ввійшов без нас, ниточка мусіла бути порваною. Але минув день, два, три—ниточку мою ніхто не зачіпав. Я вже рішив, що помилився й збирався віддати хусточку Еммі. Але одного дня ниточка була перервана! У нас була Емма! В той же вечір вона й так прийшла. Прийшла й раптом стала прохати Олафа піти з нею до Дієго подивитись на того роботу. Олаф трохи здивувався: чого ради дивитись, коли за якісь десять днів має бути рішучий бій?

— Ні ми вже подивимось тоді, як моя буде готова!—сказав він сухо. (Мушу одмітити, що в цей час Олаф уже не мав своєї самовпевненості: чи сам він помітив, що робота йде неудачно, чи по Вальдбергові таки побачив—не знаю. Тільки він розмовляв тепер не з гордовитою посмішкою, а холодно, сухо й уперто).

Емма не в'язла більше. Якось чудно посміхнувшись, вона перевела розмову на інше і хутко пішла од нас. Виходячи, вона, пам'ятаю, покликала за двері Олафа, бажаючи сказати йому щось на-одинці. Лице її, як зараз бачу, було тихе, м'яке, винувате. Їй, певно, стало жалько Олафа. Але він скривив губи й з непорозумінням промовив;

— Я нічого не ховаю від Укрена, можете при ньому говорити. В чому річ? Емма зітхнула, мовчки подивилась якийсь мент на Стефензона й зачинила за собою двері.

Зоставалось всього три дні до конкурсу. Олаф уже не працював, закінчивши роботу зовсім. Я не міг би сказати, чи був він нею задоволений. Та навряд чи й сам він міг би сказати що-небудь певне з цього приводу. Один раз йому здавалось, що краще не може бути, а другий—що вона не варта й плювка на неї, (як бува зо всіма авторами, котрі можуть бути щирими з собою).

Але Вальдберг, Емма і всі, хто знав про конкурс, були певні, що вигра Дієго,—про його працю оповідали щось надзвичайне. Стефензон не міг цього не помічати. Мені часом здавалось, що він тільки з гордості не одмовлявся від герця. А про те—хто знав, що він собі там думав, він ні з ким ні слова при це не говорив. Я знав

тільки те, що йому було відомо, якої думки був про його й Діегове полотно сам Вальдберг. Знав не прямо, а посередньо—так мовити: з того хоча б, що Вальдберг, наприклад, почав приставати до Олафа, що цей хворий, що у його дуже поганий вигляд і що йому конче треба поїхати в якусь санаторію полічитись; і то не колись потім, а зараз, негайно, не чекаючи навіть конкурсу; і конкурс через це пропонував одкласти. Олаф оповідав мені про це таким тоном, з якого я міг розуміти, що він добре розуміє, через що старий був так заклопотаний його здоров'ям. (Він, звичайно, одмовився від усяких санаторій.).

Це був досить поганий час. Мені від всієї душі було шкода мого приятеля; особливо тяжко було дивитись на його в ті дні, коли він сам не вірив своїй роботі. Тоді він подовгу стояв біля неї застиглий, суворий, щось тупо й понуро думаючи. Іноді здавалось, що ось він помалу візьме ніж, зціпить зуби і розріже од краю до краю все полотно. І навіть хотілось цього,—все ж таки йому так було б легше, ніж після провалу на конкурсі. Але кожний раз кінчалося тільки тим, що Олаф характерно хитав сам до себе головою й запинав полотно. Мені ж пригадувалось, як він так само похитав головою, розказавши про пропозицію Вальдберга втікти і при цьому додав:

—Коли б я міг від самого себе втікти, я б поїхав...

І бачучи, що я не зрозумів, пояснив:

— Ви думаєте, що мені перед людьми соромно? Їх я можу обдурити. Це не трудно: збрехав, що захворів і кінець. Навіть лікаря можна покликати, пропонував же Вальдберг... А собі можна збрехати так, щоб повірити, га? Перед собою не буде соромно, що втік? Можна, як ви думає-

те? А-а, то-то бо й є! Ні, я нікуди не поїду! На це Олаф Стефензон уже не піде! Хоч би там що!

Емма ж ці дні, як навмисне, була в такому піднято-веселому настрої, що аж гидко ставало, — могла ж хоч для гуманности приховати трохи своє ликування. Реготалась, майже обнімалася при всіх з Дієго, без причини раділа і, головне, неначе мстилася за щось над Олафом: заклопотано питала про його полотно, а сама тут же посміхалась і кидала на Дієго значні погляди. Олаф поводився по-джентльменськи, але це йому коштувало багато: раніше він мав часами рум'янець на щоках, а тепер вони були такі, як у людини безнадійно хворої: темно-жовті, з олов'яним відтінком, запалі. Погляд був весь час похмурий, соннуватий, тупий.

І от, за день до конкурсу, до нас несподівано прийшли Емма й Дієго. Вони сіяли й безкрихотки ніяковости раділи з своєї завтрашньої перемоги. Олаф байдуже й сонно дивився на них і ледве відповідав на їх чіпляння з розмовами. Іноді він посміхався, ліниво й з тою зневагою, яку відчуває переможений до неблагородного переможця.

Раптом Емма знов попрохала показати картину. Олаф odmовився й на цей раз.

— Все таки боїтесь, що перехоплять у вас ідею?—кинула вона.

— Я ніколи цього не боявся... — стомлено сказав Олаф.—А просто нема для чого. Завтра, як виграю премію, самі побачите...

Він сказав ці слова без насмішки над собою. Може то було просто від утоми (він третю ніч уже не спав), а може й серйозно говорив, бу-

дучи під хвилигим настроєм віри в себе. Можливо ж, що він так собі сказав, щоб одчепитись. Але це зробило на Емму несподіване вражіння. Вона невідомо чого почервоніла, скочила з стільця і майже з ненавистю закричала:

— Хто виграє?! Хто? Ви? О-ля-ля! Коли б ви хоч на хвилину вірили самі, що виграєте, ви давно показали б усім. А ви просто боягуз і хвастун! Ви боїтесь показати, щоб вам не вбили вашу маленьку надію, за яку ви судорожно держитесь. „Виграю“! О-ля-ля! Чом Дієго, я вас питаю, не боїться показувати всякому, хто хоче подивитись. Чом? А-а! А ви навіть на його по-лотно боїтесь глянути. Розуміється, боїтесь! Бо, глянувши, у вас так само помре ваша малесенька надія. Ну ходітьте зараз до Дієго! Ходітьте! Що, боїтесь?

Олаф сидів весь темний від крові, що прилила йому до лиця. Я не міг дивитись ні на його, ні на бездушну, глупу дівчину, ні на її нахабу-коханого, який посмоктував свою люльку з таким виглядом, немов уся ця розмова не мала в собі нічого не то що особливого, а навіть цікавого.

— Що-ж, ходітьте...—раптом ліниво проговорив Олаф.—Я, до речі, давненько збираюсь зайти до добродія Паблеса.

Тут і сам добродій Паблес здивувався. Але не одмовився. О, ні! Він аж оживився,—зараз же вибив для чогось тютюн з люльки, застібнувся на всі гудзики й піднято крикнув:

— Ну, так не гаймо ж часу! Раз-два! Ходім!

Олаф, не дуже хапаючись, одягся. Емма якось одразу після згоди Стефензона затихла; було таке вражіння, немов вона аж злякалась чогось. Я, принаймні, пам'ятаю, звернув на це тоді увагу. І такою вона була до тої пори, поки

не прийшли до Дієго. (Мене дон-Паблес теж запросив).

Але, як тільки ми ввійшли в його робітню, настрої її круто змінився. Вона зараз же кинулась до столу, на якому стояли різні наїдки й напитки. (Це також звернуло на себе мою увагу: очевидно, вони були певні, що ми прийдемо, раз у них було все зарані заготовлено!) Наливши в чарки, Емма підняла свою й крикнула!

— Панове! Перше, ніж дивитись полотно, ми мусимо випити! Урра!

Через що „перше“, через що „урра“, через що, взагалі цей надприродно-піднятий тон—все це було нікому та й самій, певно, Еммі невідомо.

Одначе ми випили.

Після того дон-Паблес показав нам свою картину. Олаф сидів проти неї на стільці, розставивши ноги й похиливши голову так, що погляд його виходив немов з-під лоба. Він не змінив ні на крихту виразу свого лиця, наче давши собі слово бути весь час однаковим. Коли б йому тут показали колекцію метеликів, у його був би той самий вираз.

А полотно, між тим варто було найсерйознішої уваги. Насамперед воно вражало підбором фарб. Ще нічого не розбираючи в малюнку, я почув незрозумілу теплу симпатію до всієї картини. Зразу стало легко й цікаво, як від несподіваного, звучного, соковитого акорду.

Але найцікавіший, розуміється, був зміст цієї роботи. Це було щось таке гидке, при погляді на яке мимоволі могло прийти в голову питання: що мистецтво? Що це за сила, яка примушує навіть на таку огиду дивитись з хвилюванням, з незрозумілою приємністю, з вдячністю до автора цієї мерзоти?

На картині було: стіл широкий, низький, немов роздавлений вагою пляшок і закусок; за столом чоловік. Цей чоловік був центром всієї композиції, він їв. Лоб у його був вузький, лисий, жовтовато-рожевий, покритий легким жиром. Од лоба розходились вниз щоки, падаючи білуватими, м'якими брижами на обмотану круг шії серветку. Лице звичайного одгодованого рантьє.

Але вираз його був не зовсім звичайний. Це було лице людини, яка робить щось гидке, знає про це й раєє з того, раєє лукаво, злорадно, самовдоволено. Ця самовдоволена злорадність, це раєвання настільки певні в собі, настільки дужі, що навіть дають вражіння невинности, правоти, законности.

В одній руці рантьє була виделка з м'ясом, а в другій для чогось годинник. Він сидів на фотелі з тонкими загостреними на кінцях ніжками. Одна з ніжок наступила на дитину, якраз в пахві ноги. Дитина, вся синя, судорожно, в диксму жаху кричала і корчилась. Одна ручка її вп'ялась собі в тільце, а другою вона спиралась об підлогу. Товстий чоловік лукаво слухав крик і скося позирав униз. Нижче серветки з-під чорного фрака виступав йому цілком голий живіт. Цей живіт був схожий на роздутый, білий, облізлий, з'їдений червами труп собаки. Він випинався й блищав рівним, мертвим блиском, викликаючи в горлі такі спазми, які бувають, коли нудить.

Фарб уже не було помітно, вони десь зникли, але, без всякого сумніву, робили своє таємне діло, яке саме—я не знаю; можливо, що без такої їх комбінації не було б того чуття жаху, страшної тривоги, тоски, які чисто фізіологічно виникали в грудях. Я весь час уперто доводив

собі, що це тільки малюнок, що це робота того самого Дієго, який стоїть он там з таким же самовдоволенням виразом лица, як і його рантє, що глупо хвилюватись,—і ніякого вражіння на мої чуття не робили мої міркування. Я почував виразно, як мені тоскно, тісно в грудях, як мені душить горло, як в моїй пахві щось не то нїє, не то ніяково, як мені хочеться одвернутись, щоб не бачити цієї наступленої ніжки посинілої дитини. І в той же час я чув найщирішу, найгострішу ненависть до лица чоловіка з мертво-збухлим черевом. Я не знаю, чи в цій композиції було те, чого вимагав Вальдберг від своїх учеників, але тут була безумовна, надприродня, якась просто чародійна сила таланту. Я певний, що Дієго й сам не знав, як це у його так вийшло, як йому прийшла ця ідея, як підібрав він відповідні їй фарби. Це було по-за його свідомістю—напевно! Він був занадто дурний, щоб *розумом* зробити це.

Тепер я розумів Емму. Розумів її підняття, її крик „урра!“—все розумів.

Але Олаф, видно, не розумів: він навіть не ворухнувся за весь час. Так, принаймні, я пригадую собі тепер; тоді ж, може не помітив, будучи захоплений картиною. У кожному разі, коли Дієго, нарешті, запнув і одставив її до стіни, коли я поспішно глянув на Олафа, щоб подивитись на вражіння від неї, я нічого не побачив,—Олаф сидів у тій же позі, що й раніше. Так же схилив голову, як бик, так же очі дивились з-під лоба, так само широко розставлені ноги твердо упирались в підлогу, немов його хтось мав стягувати з стільця. Навіть руками цупко уп'явся в кінці сидіння. Ще було таке вражіння, що Олаф раптом несподіванно стрибне

на полотно й почне люто топтати його ногами. Але це мигнуло у мене на один мент і зараз же зникло.

Емма щось робила коло столу на протилежному кінці робітні. Я звернув на це увагу тільки тоді, як вона чогось скрикнула. Виявилось, що в своєму хвилюванні вона розлила на підлогу нафту, котру наливала в машинку, готуючи чай для нас. Нафта жирною, широкою плямою розлилась по підлозі, наповнюючи хату неприємним кисло-солоним запахом.

Дієго й я кинулись помагати Еммі, але було вже пізно: нафта просочилась в килим і розлізлася в йому.

— Ні, я абсолютно не хазяйка!—весело закричала панна.—Дієго! Коли ви виграєте премію, раджу вам не брати мене! Матимете клопіт.

(Це вперше я чув від неї про цю безглузду умову конкурсу). І при цьому, я помітив, подивилась на Олафа. Олаф чув її слова. Він вмить устав і голосно проговорив:

— Ходіте вже Укрен? У мене від нафти голова заболіла...

Я поспішно й охоче згодився,—мені не так од нафти, як від чогось іншого хотілось утікти.

— О, ми теж підем!—закричала Емма. (Пригадуючи тепер всю історію, я пам'ятаю, що вона майже весь час не говорила, а кричала, кричала немов весело, навіть сміялась, а вся була надзвичайно бліда й ніби чимсь в глибині себе страшно перелякана. Особливо стоять передо мною її очі, синьо-сірі, напружені, бігаючі і дуже бліда верхня губа з темною смужкою усиків на ній).

...— Я також не хочу дихати нафтою! О, красно дякую! Тільки треба вікна одчинити. Ідіть,

ідіть, я сама поодчиняю, я наробила, я й мушу поправити. Прошу, прошу, виходьте! Швидко, швидко! О-ля-ля! От тобі й чай! О-ля-ля!

Ми вийшли, а Емма лишилась ще на якусь пару хвилин. Догнала вона нас уже на сходах, задихана від швидкої ходи, ще більш піднята. Схопивши Дієго під руку, вона потягла його зо всіх сил уперед, сміючись і дуріючи так, що навіть він запротестував.

— О-ля-ля!—якось безглуздо повторяла вона, ще дужче регочучись від того, що їй це забороняли.

Будинок, де жив Паблес, був якийсь безконечно-довгий і коридор здавався тунелем.

— Це щось безкрає!—весь час обурювалась Емма, кудись страшно поспішаючи.—Ми ніколи, здається, не вийдемо з його, з цього проклятого коридору! Швидче, Дієго! Ви йдете так, як осли в Італії!

Нарешті ми вийшли. Пам'ятаю—виходячи, я почув позад себе, в тунелі-коридорі якийсь невиразний крик, але не звернув на його уваги: дім був повний художників, ішла, мабуть, якась друга компанія й кричала так само, як ми.

Але не встигли ми дійти до воріт, як за нами вмить почувся зойк і крик:

— Сюди! Сюди! Горимо! Пожар!!

Ми всі, мов по команді, круто повернулись і обвели очима будинок: в самому кутку, на другому поверсі його з вікна якоїсь робітні бурими пасмами й клубами помалу тягнувся дим. Він так поволі це робив, що якось аж дивно було чути з його приводу цей жахливий, виючий крик за негайною поміччю.

Раптом Дієго кинув об землю своїм чепурним прутиком і крикнувши фальцетом „Ай, мое

ательє!!“ прожогом кинувся в двері коридора. Ми ж трое так і застигли на місці: вікно, з якого валив дим, було в тому кінці, де й Дієгова робітня, це горіло у його!

„Нафта... Машинка...“—мигнуло у мене.

Я глянув на Емму. Вона стояла з поширеними очима й щось швидко, майже божевільно шепотіла синіми губами.

З будинку раптом почали вилітати люди. Вони з такою прожогливістю це робили, що здавалось, там десь стояв якийсь велетень, набирав їх жменями й яко-мога швидче викидав одного за другим. Вилетівши, кожний з них, як одурілий, починав крутитись на одному місці й, задравши голову, дивитись вгору. Забачивши дим, вони немов заспокоювались і кидались розпитувати одне одного.

Хутко біля входу й під вікнами, з яких ішов дим, метушилась людська комашня, виповнюючи подвір'я безглуздим криком, стогоном, гомоном десятків зляканих, різномовних голосів. Звідкись узялась драбина, котру тяг чоловік без піджака, кричачи щось на якійсь, нікому незрозумілій, мові й сердячись, що його не розуміють. Бігала для чогось туди й сюди конс'ержка з ключами й відром у руках. З вікон сусідніх будинків визирали голови, здіймаючись одна над одною, як в театрі.

А дим усе побільшувався, прибираючи різні кольори,—то зеленявий, то рудий, то з підозрілими червоними плямами. Що далі, то він ставав густіший, серйозніший, немов його вивів з апатії цей крик і зойк людей.

Ми автоматично посувались все ближче та ближче до місця пожежі. Коло нас хвилювалась купка англійців, але я не слухав, що вони бала-

кали. Раптом хтось серед них сердито крикнув по-французькому:

— Та кажу ж вам, що у Паблеса горить! У іспанця, на другому поверсі, а ви на четвертому...

Я так і кинувся: до цього часу я якось не вірив, що це, дійсно, у Паблеса. Справді, то було його вікно. Тут я проти волі знов подивився на Емму. Вона вся виразно нервово трусилася і, було помітно, напружувала всі сили, щоб здержати це дрижання: кусала губи, глибоко зітхала, вирівнювалась. Але ніщо не помагало. Помітивши, що я дивлюсь на неї, вона криво й розгублено посміхнулася. І зараз же забула про мене, — очі її десь по-за її волею тягнулись до диму. І тільки, ніби на мент прокидаючись, вона прудко гостро зиркала на Олафа. Зиркнувши, в той же мент одверталась. Мене це здивувало й я за нею глянув на його. Глянув і також зараз же швидче одвів очі вбік.

Чого я одвів, я б сам не сказав у перший момент. Але, глянувши вдруге, я міг уже сказати: Олаф таким ще ні разу не був при мені. Щось жальке, винувате, боязке було в його лиці, такому раз-у-раз спокійно-твердому, уважному, сильному. Погляд був непокійний, злодійкуватий, навіть самі очі стали ніби менші, чудно-блискучі. Я одразу догадався: Дієгова ж картина горить! Конкурс не буде!

Піймавши на собі мій погляд, Олаф швидко одвернувся.

— От яка неприємна історія вийшла! — пробурмотів він і стиснув плечима. — Страшенно неприємна! Це, розуміється, не у Паблеса, але все таки.

Я мовчав. Емма чудно зиркнула на Стефен-

зона й провела язиком по-губах,—їй, певно, сохло в роті.

Гамір розростався. Дим ставав густіший й густіший. Раптом з його вихопилась червона смуга й лизнула стіну.

— Вогонь, вогонь! Уже вогонь!—почулись побільшені крики, неначе всі сподівались, що його не буде.

За першою смугою, насмілівши, потягнулись другі. Я згадав наш вираз по селах—„пустити червоного півня“. Смуги страшенно були схожі на хвіст червоного півня, тільки вітром розкудочений.

З коридору теж сунув уже дим. А Діего все не було; напевне, не можна було пробратись в робітню.

Емма почала заспокоюватись; як це не дивно було, а я це ясно бачив по ній. Вона вже не трусилась так безпереривно, як раніше, не переводила духу, не шепотіла нічого. На Олафа вона поглядала частіше й я помічав якесь задоволення в її погляді, сховане раптове, але, пригадую, таке виразне, що я тоді ж таки здивувався.

Вмить Олаф голосно по-своєму вилаявся,—так він лаявся при мені за роботою, коли його що-небудь дуже неприємно й раптово вражало. Я подивився на його. Він злісно зустрів мій погляд, потім з якоюсь ненавистю озирнув Емму й одвернувся від нас.

— Що ж там той дурень робить?!—сказав він голосно.—Чом він не рятує своє полотно?

Я не знаю, до кого він балакав, бо стояв до нас обох боком. Я здивовано мовчав. Взагалі, я нічого вже не розумів. Емма, наприклад, при цих словах його, неспокійно почала озиратись, наче боялась, що Діего, справді, звідкись винесе ви-

рятоване полотно. Олаф чогось злостився на мене. В голові крутились всякі безглузді підозріння, яким не було часу дати якусь раду.

Навкруги стояв гомін, галас, сварки; чогось бігали всі, штовхались, продирались наперед, хоч і звідси було так само видно все.

Олаф раптом круто повернувся до входу в коридор і зробив до його два кроки. Але тут же зупинився, певно роздумавши, і вернувся на місце. Емма широко дивилась на його. Чого широко? А чорт їх там міг розібрати?!

Знов Олаф вилаявся, при чому люто здушив кулак і трохи підвів його. На нас не дивився.

— Та чого він туди побіг, той йолоп?!—нарешті, не витримавши, звернувся до мене Стефензон, неначе це я направив туди „йолопа“.—Хіба він тудю пробереться в ательє? Чорт би їх побрав усіх!

Чого він так занетерпиливився раптом, що йому від того, що Дієго побіг в коридор, а не кудись инде. І куди б той міг бігти, як не в коридор? Я й не брався вже розуміти що-небудь,—вони мене почали дратувати. Але тут трапилось те, що одразу прояснило мені в голові.

З дверей коридору вибіг нарешті Дієго, розпатланий, замазаний в сажу, з одчаєм і розпукою в очах.

Олаф, побачивши його, підбіг і майже закричав:

— Куди вас чорт носить? Ви! Чого ви побігли в коридор? Лізьте в вікно знадвору, коли хочете мати своє полотно. Чуєте? Швидче. Ідіть сюди... Сюдою! Швидко ж, вам говориться. Там, по ринві... Ну?

Дієго злякано упирався й з жахом дивився на Олафа: куди? на яку ринву? яким способом? сказився чоловік посилати в самий вогонь?

Вмить Емма схопила Олафа за руку й одірвала її від нього.

— Що ви хочете?—скрикнула вона з таким гнівом і тривогою, які якимось мало були заслужені Олафом: можна було думати, що цей посилав Паблеса не на рятунок його ж власної картини, а на якесь страшне, непоправне діло.

Олаф плюнув, зірвав з себе капелюх, потім пальто й шпурнув їх мені на руки. Все це він зробив в один мент. Не встигли ми подумати, що він хотів робити, як його вже не стало коло нас і тільки попереду хутко посувалася між юрбою його голова.

Ми, нарешті, ясно зрозуміли його намір: він хотів пролізти крізь вікно і витягти полотно. І тільки тепер я зрозумів, за віщо він так злісно глянув на мене,—це за те, що я бачив його слабкість. І мені згадались його слова: „А собі можна так збрехати, щоб повірити? Ні, себе не обманеш“.

Упертий швед таки хотів боротись до кінця! Він не хотів *перед собою* бути боягузом. І для того в вогонь ліз. Це вже було трохи занадто! Він міг дуже дорого за це заплатити.

На щастя цього не сталось. Горіла як раз та половина робітні, де стояв стіл. А та, що була біля стіни, по якій драпався Олаф, тільки диміла стовпиками з щілин вікна.

Весь час, як він ліз, як розбивав кулаком шибки в вікні, як пролазив у робітню, як сидів там, Емма держала мене за руку з такою силою, так цупко, неначе страшно боялась, що я вирвусь і побіжу кудись на страшне й небезпечне для мене діло. Звичайно, вона й сама не помічала, що когось тримала за руку. І я нічого їй не говорив. Але, не дивлячись на те, що й сам

замирав за кожним рухом Стефензона, усе ж таки чув ці конвульсійні стиски її руки. (Потім на тому місці поробились великі синяки).

І от Олаф, нарешті, появився! Крізь дим забілів задній бік картини. Більше нічого не треба було. Вюрбі до цього моменту було так тихо, що чути було, як рывкали на вулиці автомобілі, як кричала в сусідньому подвір'ї дівлоха. А тепер піднявся такий крик, що ніхто не чув самого себе.

Це був триумф, який достається тільки героям. Олафа понесли на руках через весь двір, не звертаючи ніякої уваги ні на його сердиті протести, ні на полотно, за яке він ризкував своїм життям, ні на благання Дієго, котрий здурів від радості і навіть кусав тих, що несли Олафа.

Нарешті, якимось пощастило, не попсувавши, взяти з рук Стефензона полотно. Потім він ублагав юрбу однести його на звощика, доводячи, що йому треба вимитись. Цей аргумент, здається, поділав більше, ніж його протести й обурення. Ми сіли й під крик та махання шапками поїхали додому, загубивши Емму й щасливого Паблеса.

Всю ніч Олаф не спав. Я прокидався кілька раз і все бачив, як він сидів за столом і щось писав. Або стояв над своєю картиною й дивився на неї неодривним, тупим поглядом.

Вранці, коли я встав, він мені сказав:

— Слухайте, Укрен... Ви вчора дуже мене зневажали?

І при цьому ледве помітно посміхнувся. Я, невідомо для чого, зробив вигляд, що не зрозумів, про що він питав.

— Ну, ви знаєте...—скривився він.—Я вам тільки хочу сказати, що потім... поліз в вікно не

через те, що засоромився. Не думайте цього. Добре? Мені неприємно, що ви можете так думати. Не я запалив робітню і не моє діло рятувати когось. Для себе зробив...

Я бачив, йому неприємно було говорити про це й поспішив сказати, що відразу зрозумів його ще тоді, як він тільки поліз.

— О? так?—прояснів Олаф.— Не може бути? Я дуже радий. В такому разі я вам покажу мою картину. Хочете? Сьогодні ж конкурс. Знаєте? Я хочу, щоб ви подивились. Можете не казати мені про неї ні одного слова. Я знаю, що вона не може рівнятись з тою, котру ви вчора бачили. Ну, нічого. Я, принаймі, знаю через що це так... Дивіться...

Дійсно, мені стало навіть ніяково. Це було полотно, яке далеко нижче стояло від того, що він писав на перший конкурс. Тут також був робітник,—коваль, мабуть; в руках йому було щось блискуче, і руки були в крові, а на лиці немов захват перемоги, досягнення мети, гордість, щастя. Картина не тільки не робила приємного вражіння, а викликала ще чуття жалости й ніяковости за себе, немов ти сам брав участь в її писанні.

Не дивлячись на те, що Олаф сам сказав, що не треба нічого про неї говорити, що він говорив це цілком щиро, що сам бачив всю нікчемність своєї роботи, він все ж таки насторожено бігав очима, ждучи моєї оцінки.

І я одверто й навіть з образою за його сказав: — Ви хочете таки нести її на конкурс?

Олаф, очевидно, не сподівався на таку оцінку й якийсь мент навіть не міг мені одповісти, удавши, що щось поправляє біля рями. І, нарешті, зовсім спокійно одповів:

— Так, хочу. Я знаю, програю, але я це роблю для Дієго й панни Емми. З мого боку буде не-неблагородно, коли я не дам йому спромоги бути переможцем...

— Але ж він все одно премію дістане!

— Ні, не з таким правом, як тепер... Ви сьогодні що будете пити: чай чи кофе?

Був день його черги і він, не вважаючи на таку подію, як конкурс, не хотів нарушувати порядок. Його ж питання мусіло значити: годі про це говорити. Я сказав, що хочу чаю і ми більше не говорили на цю тему. Тільки вже збираючись іти на конкурс і держачи обома руками полотно, Олаф раптом сказав:

— А ви знаєте, чого у Дієго так гарно вийшло? Ні? Тому, що він узяв те, що є, а я те, чого нема. От в цьому й є моя головна біда. Я брехав собі, коли писав, а він ні... Ну, до скорого побачення!

Побачились ми, справді, дуже скоро, скоріше, ніж я думав. Олаф, розуміється, програв. Як там одбувалось, я не розпитував. Та й не було б на це часу, коли б і схотів! Олаф зараз же, як тільки коротко й спокійно кинув мені, що виграв Дієго, попрохав мене вийти з дому години на три: у його мала бути тут одна справа.

Я хутко й підозріло подивився на його. Мабуть, я мав при цьому досить комічний вигляд, бо він проти волі засміявся й сказав:

— Ви гадаєте, що я збираюсь стрілятись? Але ж це неекономно так багато на це часу класти. Ні, це не мій фак. Я ще хочу жити...

Тоді я подумав, що до його приїде хто-небудь. Розуміється, я в ту ж хвилину одягся й вийшов, сказавши, що прийду навіть пізніше, як

через три години, бо мав, мовляв, до речі, одну справу на правому березі Сени.

Я, між иншим, був чомусь певний, що у його буде Емма. Як вона могла прийти до його в той день, коли була програна другому, я про це не думав; мені уявлялось, що це мусить бути вона.

Дійсно, я пробув більше, як три години. Коли підходив до нашого будинку, лихтарі вже запалювали.

А у нас, теж правда, застав Емму. Але вона була сама. На столі горіла лампа чогось неприкрита абажуром. В хаті було щось чудне, але я того не розумів спочатку, тільки почував, що щось не так стало. Моя увага вся зупинилась на Еммі. Вона, очевидно, незадовго перед цим дуже і багато плакала,—очі були червоні, повіки на них опухлі, ніс теж. Але сліз уже не було; коли я ввійшов, вона якось дуже рівно й обережно ступала по хаті, тримаючи в руках лист. Пізнавши мене, вона, не вітаючись, подала мені листа й тихо додала:

— Це вам від Стефензона. Я розпечатала його тому, що думала в йому найти адресу...

І знов заходила. Ошелешений, я машинально почав читати:

„Товаришу Укрен! Я виїжджаю з Парижу. Більш-менш назавжди. Я покидаю вам свої деякі речі. Про це я сказав консь'єржці, отже не бійтесь, що вона вам робитиме перешкоди, коли схочете розпорядитись ними, як вам буде вигідніше. За ательє заплачено за терм. Бувайте щасливі! Дякую вам за все. Стискаю руку. Ваш Олаф Стефензон“.

Олівцем була ще приписка:

„Надіюсь, що колись зустрінемося в Парижі. Але це буде при тій умові, що я тоді вже зна-

тиму, як і що маю малювать, щоб не програти Діегам свого...“

Останнє слово було так закреслене, що я ніяк не міг прочитати. На поміч мені прийшла Емма.

— Ви хочете розібрать, що він закреслив?— спитала вона апатично.— Там було написано „щастя“.

І зараз же звернулась до мене з питанням:

— Слухайте, Укрен...

Вона помовчала, немов забувши й про своє питання, й про мене.

— Ну, нехай так...—махнула вона рукою.— Скажіть: Стефензон говорив вам що-небудь про те, що то я запалила ательє Паблеса? Тільки, молю вас, скажіть правду. Все одно!

— Даю слово, що скажу правду!—гаряче скрикнув я.— Він ні одного слова про це не говорив...

— А як ви думаєте, підозрівав мене?

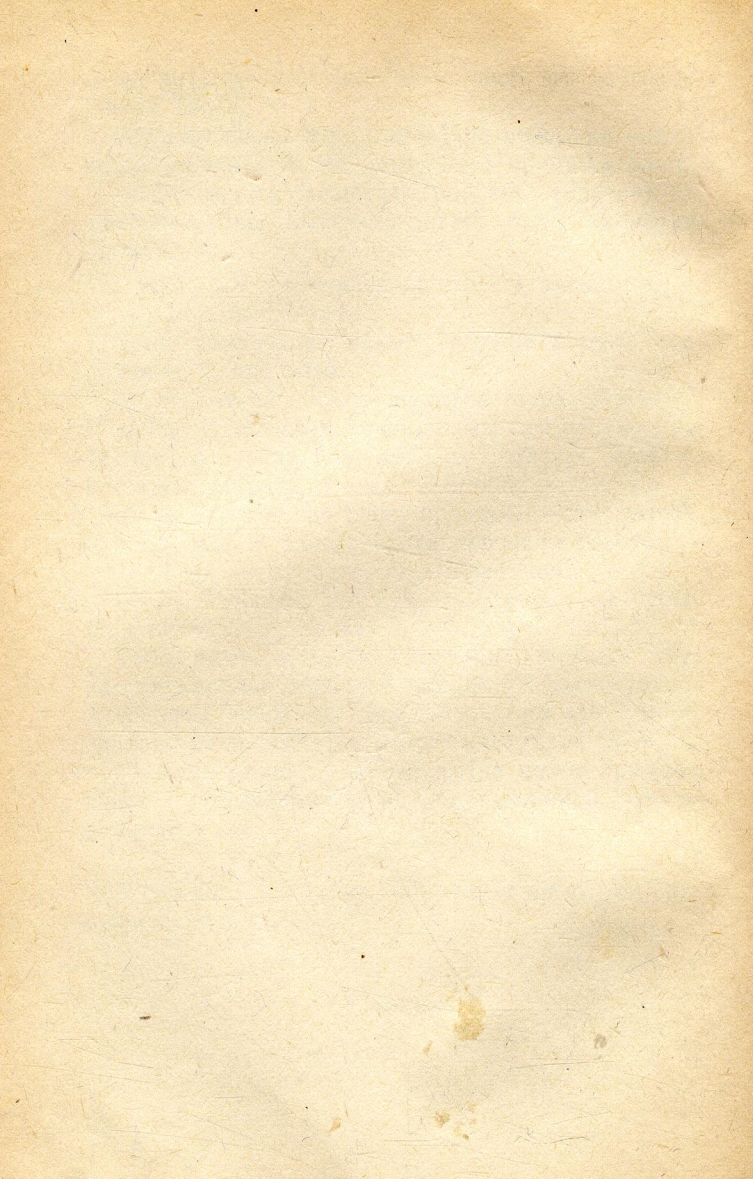
— Ні. Ручаюсь, що йому і в голову не прийшла ні разу ця думка!

Емма вмить сильно прикусила нижню губу, так сильно, що вона вся побіліла й натягнулась. Коли губа лягла на своє місце, на ній синіли глибокі сліди зубів; з одного виступила кров.

— Сама винна...—прошепотіла немов про себе Емма і, повернувшись, не попрощавшись, помалу вийшла з хати.

З Олафом я більше не зустрічався. Чи зустрінусь коли-небудь?

РАДІСТЬ.

Радість.

Навіть наш Запечатаний, він же Схімник і Містер Танг, навіть він цілком змінився під цей час.

А втім, мушу пояснити, через що мій друг мав стільки прізвищ.

Запечатаним його прозвали зараз же, як він з'явився в нашій організації і через те, що над міру мало балакав. Це була страшенно скупа на слова людина. Здавалось, мову свою він цінував на вагу золота, а сам подібний був до неспалимої каси, в якій було сховано цей скарб і яку він що-разу обережно й з де-яким жалем одмикав. Одмикав не надовго: винявши пару слів і тикнувши їх, кому треба, він зараз же знов замикався й сидів спокійний, уважний, по-дитячому суворий і комічно-ласкавий.

Одначе, я маю де-які підстави думати, що ця „запечатаність“ впливала не з природи його, а від чогось іншого, що була вона штучна, утворена заходами самого Запечатаного. Я цього не кажу з абсолютною певністю, я тільки так гадаю. Бо сам Запечатаний, не вважаючи на те, що ми разом прожили в одній хаті більше, як півроку, ніколи ні одним словом не згадав про свою чудну манеру. Дуже також можливо, що ма-

нера ця почалася із одної вдачі мого друга, а саме тої, що він до комізму не любив брехати. Це було у його щось просто таки хоробливе, недоладне й часто зворушливо-смішне. За це його й прозвали (досить, правда, невдало) Схімником. Схімницькою в йому була хіба ця уперта, безжалісна правдивість, яка частіш усього шкодила йому самому. Часом здавалось, що його представлено до самого себе за класну даму,—до того він чіплявся до своїх слів, до того підглядав за кожним своїм жестом, поглядом, усміхом, щоб, борони боже, якось цим не збрехнути, бо ж відомо, що збрехати можна не тільки просто, але й посередньо.

Воістину, закови носив на собі чоловік, як сказав про його один одставний народник.

Не було нічого вже дивного в тому, що після якоїсь збірки Схімник з'являвся на другий день до председателя й одривисто доносив:

— Товаришу председатель! Я вчора одмовився від доручення. Не через те, що не міг, а злякався. Я сам себе обманув. І вас. Прошу на слідуючій засіданні це оголосити.

І вже зовсім недавно при всіх раптом випалив:

— Товаришу секретар! Прошу занести в протокол. Я був проти пропозиції товариша Семена через те, що маю до його особисте чуття, про яке не хочу балакати.

Балакати й не треба було,—і без його добре знали.

Але Ольга Іванівна, теж чудна жінка! Хоч і почервоніла так, що вуха їй стали рожеві, одначе подивилася на Запечатаного без найменшого незадоволення,—навпаки неначе похваляюче, немов би вона разом обмірковувала цю його „заяву“, чого, звичайно, бути не могло.

Один лише товариш Семен знімав за всіх: при цьому, як звичайно, від ніяковости почав легенько кахикати, приставивши дощечкою пальці до куточка вуст.

А Запечатаний з суворо-задоволеним виглядом сів на своє місце, не цікавлячись тим, як поставляться до його вчинку. Але з цієї задоволености, з цього немов би мстливого виразу його обличчя, що була після таких випадків, я й помічав оту штучність, оті закови. Я певний, що він мав якусь тяжку історію в тому місті, де раніше жив, наслідком якої й виникли ці чудернацтва. Напевно й поїхав звідти через неї. Бо переїзд його у нашу організацію не було мотивовано ніякими громадськими інтересами. Я ретельно старався довідатись від його хоч що-небудь, але він уперто мовчав. Часом було таке вражіння, що він набрав повен рот води, щоб мовчати. Цьому вражінню сприяла ще й будова його щелепів, подібних до підков, обтягнених шкірою. Так і ввижалось, що от-от він не витримає й, як діти, з регетом пирскне на тебе водою, а потім, щоб надолужити довге мовчання, почне швидко й багато оповідати. Але цього не трапилось ні разу, хоч умовини, серед яких ми з ним прожили місяців з чотири, як найліпше тому спричинялися. (Ми разом працювали в партійній друкарні. Хто знайомий з цією роботою, той мусить згодитись, що то найвдячніший ґрунт на всякі впливи та вивертуння душ).

Заявивши про своє злочинство проти правдивости, Схімник через хвилину ще раз підвівся й додав:

— Одне б було б також брехня, коли б я сказав, що тільки через це був проти товариша Семена. Прощу й це записати.

Записали. А Схімник, комічно поглядаючи на всіх неуважним, дитячим поглядом і, очевидно, зайнятий слідкуванням за собою, знов замкнув свою касу.

Після того у його була якась розмова з Ольгою Іванівною, але про що вони говорили, я не міг дізнатись, хоч і цікавився. Містер Танг, дивлячись мені дуже просто в лице своїми дитячими серйозними очима, навіть з де-яким проханням сказав:

— Я бачу, що ти хотів би знати, що мені казала Ольга Іванівна. Але я тобі не скажу, бо... бо мені не хочеться.

І чекаючи дивився на мене, щоб знати, як прийняті його слова і чи не треба йому ще раз одімкнутися.

Я цілком задовольнився його поясненням. Певно Ольга Іванівна спочатку була трохи все ж таки незадоволена, а потім з пошаною, з побожністю, з самокатуванням і смиренністю прийняла його безцеремонний виступ проти того, що вони обоє старанно ховали від усіх. А втім, що саме вони ховали? Я гадаю, що з певністю ніхто нічого не міг би сказати. Та й самі вони, як мені здається, теж не більше, ніж ми, знали про себе, а то й менше. Було щось, це по-над всякий сумнів, але що іменно, в яких розмірах, якого характеру — перевірить це було ніяк.

Але навіть, що було там „щось“, уже дивувало багатьох. Як могла Ольга Іванівна, — не хто інший, а Ольга Іванівна! — почувати щось до Містера Танга?

Тут до речі пояснити, чому ще називали його Містером Тангом. Це — делікатне й скорочене „Орангутанг“. Запечатаний, справді, заслуговував на цю назву. Він мав широкий, з виверну-

тими, як у мавп, ніздрями, лоб і, як я уже сказав, підковосхожі щелепи. Нижня частина лица могла з успіхом служити для наочного навчання природничих наук при студіюванню печерної людини. За те верхня виручила: серйозні, наївні очі і спокійне, розумне чоло. Може, за верхню частину Ольга Іванівна одважилась на „щось?“

Але річ у тому, що такі люди просто не розуміли саму Ольгу Іванівну. І то справді підтверджувалось їхньою оцінкою її. Вони гадали, що вона просто дамочка з випещеним естетичним смаком, якій цікаво побавитись у революцію, яка йде за модою, якій хочеться „сильних почувань“. Навіть її захоплене відношення до всього, її великі грошові жертвування на справи організації, її відома усім сварка за це все з своїм чоловіком,—все пояснялось тим же самим. Чому вона могла викидати сотні рублів що-сезону на капелюшки та сукні, які з Парижу їй виписував її чоловік, і чому не може витратити ті гроші на іншу моду, яка їй тепер більше до смаку?

Це, розуміється, міркування помилкові і многі потім переконались в своїй помилці. Як переконались і в тому, що вона не була така дурненька, як думали тоді ж таки. Правда, вона так і не пізнала різниці між есерами, лібералами і еседеками, скільки я її знав. На цьому почасти ґрунтувались ті, що називали її дурненькою. Та ще на тому, що вона завжди мала на збірках страшенно уважний, урочистий, навіть якийсь безкритично-побожний вигляд. Між иншим, вона на все рішуче згожувалась, що їй пропонувалось. Здається, коли б їй сказали взяти до себе в ліжку пуд динаміту, лягти на його й лежати так доти, доки не прийдуть і не підпалять його під нею,—вона б усе точно й не вагаючись ні хви-

лини зробила б. Аби це було „для справи“. Правда, на зібраннях у неї було, справді, трохи немов глуповате лице. Але це, мені думается, було через те, що вона инакше уявляла собі нас і те, чим ми жили. Її зовсім не вимоги програми привели до нас. Я гадаю, що вона просто не розуміла потреби в якихсь там дискусіях, ораторстві, предсідателях і тому подібних річах, які в нашому житті займали поважне місце. Коли б повірила у це, як у пуд динаміту, або в прокламації до робітників, які вона без церемонії роздавала на вулицях направо й наліво, то, я думаю, змогла б і цю мудрість пізнати. Та, мабуть, потім і до цього дійшла. От через що, я гадаю, вона була в неприємному й дійсно не зовсім розумному становищі, коли доходило до дебатів. Коли говорила одна сторона, їй було ясно, що іменно так і треба робить. Але також справедливо було, що казала друга. А від того вигляд розтеряности, напруженого замішання і туповатости.

Тут я мушу додати, що вона сама собі шкодила своєю манерою, яка лишилась у неї, мабуть, із старих часів. А саме: кумедно дивитись, коли її щось дуже цікавило. Очі в неї в звичайному стані були дуже гарні, остільки гарні, що через них, як що вірити чуткам, застрілилось поспіль двоє поручиків з того полку, в яким служив її чоловік. Сірі, великі і трохи приплющені, як у короткозорих. Але вона не була короткозорою і приплющувала їх рідко. Коли ж приплющувала — вони робились майже чорними і дійсно хвилююче-вабливими. Це виходило, проте, з природних причин: чоловічки її очей зеленяво-сірі були обведені виразними, чорними обвідками. Ці обвідки і в звичайній поставі очей надавали

їй виразу глибини, а коли прикривалися довгими віями, то робили їх немов криницями.

Але не в цьому була манера, що шкодила їй. Ольга Іванівна мала звичай нахилять голову на груди, а потім, злегка підвівши її, дивитись з-під лоба, так що видно було майже самі баньки. Коли до цього схилить голову набік та мило посміхатись, то це, може, й гарно було. Але без милої посмішки та ще під час ділової партійної розмови така звичка робила вражіння туповатости. Та ще губи, певно, спричинялися до цього,— вони були непросто пухкі. Так і здавалось, що Ольга Іванівна оце зараз цілувалась до-несхочу. Все ж останнє в лиці рішуче не давало ніякого приводу для думок про її недалекість. Навіть навпаки. Одежа також. Одягалась вона тепер дуже просто, трохи не по-міщанськи.

На мене, принаймні, особливо перші часи, вона робила вражіння чогось неспокійного, безпомічного і викликала чуття зворушеної жалости й великої пошани.

Я сказав, що навіть Запечатаний змінився зовсім. А йому це було трудніше, ніж кому іншому. У його була особиста неприємність.

Річ в тому, що чоловік Ольги Іванівни, полковий лікар, кілька днів тому одержав анонімного листа, в якому говорилося, що жінка його, Ольга Іванівна не тільки ідеями захоплюється, а й ще чимсь іншим. Коли він, доктор, відноситься до ідей терпимо, коли виставляє себе з такого гарного боку, то тим паче за його мусить бути обидно, бо хорошими намірами прикриваються нехороші вчинки. Дописувач радив панові докторові уважно простежити за своєю жінкою й са-

Мому переконатися в справедливості написаного в цьому анонімному листі.

Чоловік Ольги Іванівни був розумною людиною і листа того зараз же дав їй. Я, власне, не знаю, через що він дав, які там у них були відносини, що він хотів тим досягти, але, в кожному разі, це був хід розумний. Ольга Іванівна була страшенно вражена. З де-яких деталей листа вона бачила, що його написав хтось із нас, із товаришів, членів організації. (Написано було друкованими літерами, по почерку нічого не можна було пізнати).

Пам'ятаю той вечір, коли вона прибігла до нас з тим листом. Смеркало вже. Я лежав на ліжку, накрившись плащем, а Схімник стояв коло вікна і, низько схилившись до рук собі та посопуючи носом, чистив револьвер.

Вбігши, Ольга Іванівна нашвидку озирнулась і, певно не помітивши мене, зараз же кинулась до Танга.

— Запечатаний! Відповідайте: ви знаєте, хто послав мійому чоловікові анонімного листа?

(Між иншим, вона з великим усилям завжди казала „товариш“. Чи не сміла себе зачисляти до наших товаришів, чи соромилась цього слова ще звідти, з свого попереднього кола—не знаю, вона воліла називати просто іменем або прізвищем).

Тон голосу був надзвичайний. Так, власне, мусіла б, почулось мені, раз-у-раз говорити Ольга Іванівна: сильно, нетерпляче, гаряче. Правда, тепер занадто гаряче було сказано. Чулось навіть щось болюче, з нотками стриманого ридання.

Схімник, розуміється, не зразу одповів,—щоб, бува, не сказати неправди. Він поклав револьвер на вікно і почав дивитись на Ольгу Іванівну.

Вона була трошки нижча за його. Її висока й занадто тонка постать, в довгому сірому пальті, похожа на привид, не рухалась. Мені видно було на фоні сіро-синього вікна профіль її, трохи піднятої догори, голови з загнутим донизу носом, злегка горбатим и породистим.

— Ні, я не знаю нічого про анонімний лист,— спокійно й твердо проговорив Запечатаний.

Тоді Ольга Іванівна раптом ступила до його, скинула руками, оповила ними його шию й гірко, жалібно, з образою заплакала.

Схімник захвилювався, закашляв басом, дубовато обняв її, мабуть машинально й сам розтерлявшись, і не знав, що робити. Насамперед, його мусіло ніяковити те, що я тут був і бачив, як вона його обняла. А друге, сльози Ольги Іванівни, яка ніколи, як нам здавалось, не могла плакати.

Я встав і рішуче вийшов з кімнати. Ольга Іванівна вмить одстрибнула від Запечатаного і з страхом притулилась спиною до стіни, неначе збираючись боронитись.

Мені вийти було можна тільки в сіни, бо на дворі ішов дощик. Стоячи тут і дивлячись на голі дерева саду, заштриховані косими лініями дощу, я мимо своєї волі слухав, що робилося в хаті. Спочатку вони балакали тихо. Чувся голос Ольги Іванівни, очевидно оповідала про лист. Потім шепіт. „Це, я думав, про чоловіка говорить“. А далі раптом щось бовкнув Схімник. Мовчання, грохіт стільця. Мабуть, раптово встала вона. І зараз же гаряча, дрібна, поспішна мова її. Знов щось бовкнув Схімник.

— Неправда!—вмить голосно викрикнула Ольга Іванівна і не встиг я одступити в протилежний куток сіней, як двері розчинились і з них про жогом вискочила товаришка Ольга. Мене вона

помітила, але нічого не сказала, не звернула навіть уваги й побігла.

Коли я ввійшов у хату, Запечатаний сидів непорушно на своєму ліжку й гладив рукою по подушці. Я хотів запалити лампу, але він, помітивши мій намір, наївно сказав:

— Ти хочеш засвітити? Не треба. У мене розстроєне лице і мені буде ніяково дивись на тебе.

Я сів. Він мені розповів про лист, при чому фрази, як звичайно, були в стилі телеграм.

Але дивно: обурення його проти цього подлого вчинку було якесь не таке, якого б можна було б чекати від Схімника. Він ніби забував про лист, хоч і говорив про це. З цього я переконався, що між ними була розмова не тільки про лист, що Ольга Іванівна вибігла в такому стані не тільки в обуренні на анонімного кореспондента, а ще чогось, що, може, не було безпосередньо зв'язано з цим гидким вчинком.

Запечатаний мовчав увесь вечір ще старанніше, ніж завжди. Коли ми засвітили такі лампу, він узявся знов до револьвера. І раптом ні з того ні з сього бовкнув:

— Або так, або сяк!

І більше нічого. Я підждав і обережно спитав:

— Що саме?

— Я не до тебе.

Я зітхнув і закурив. За вікном шепотів дощ. Схімник, не дочистивши револьвера, сховав його в стіл, хапливо одягся й мовчки вибіг.

Він прийшов, коли я вже спав. Сівши в темноті на моєму ліжку, він помовчав і сказав:

— Поїхала в клуб на бал.

Я догадався, про кого він говорив, але це було так неможливо, неймовірно, що я з непорозумінням спитав:

— Хто?

— Ольга Іванівна. Прибралась. Декольте. Здається, п'яна. З чоловіком.

Ольга Іванівна в декольте, здається п'яна. Я нічого не розумів.

— Ти сам бачив?

— Сам. Стояв коло їх, бачив, як сідали. Потім побіг. У клубі в вікно бачив. На кого ти думаєш?

Очевидно, про анонімний лист питав.

— Семен?—нерішуче, з співчуттям, яке я хотів сховати, муркнув я. Семен також залицявся до Ольги і вона часом, здавалось, ласкаво приймала його залицяння. Дуже чудна була все ж таки жінка! Пам'ятаю, як раз я захопив на її губах блудливу, витку посмішку. Потім вона тяжко й тягливо червоніла, стрічаючись з моїм поглядом.

— Ні...—бовкнув Запечатаний:—Віталій.—Мені так і освітілось усе непорозуміння, яке тяжило весь вечір мій мозок; воно раптом зникло й мені стало легко. Тю, чорт! Як же я не догадався зразу подумати на цього типа! Розуміється, Віталій! Ніхто більше, рішуче ніхто. Це іменно в його дусі: напакостити спідтишка, крадькома, повилюючи хвостом і зазираючи в очі. Він же теж упадав коло Ольги Іванівни, раболіпно, безнадійно, з хіхікаючим скавучанням.

— Це правда!—аж підвівся я на ліжку. —Ах, подлий же який! Це він, він!

І раптом мені згадалось в цей мент, що Ольга Іванівна неначе й до Віталія колись десь підозріло посміхалась. Де саме, коли саме, я не міг би пригадати, але виразно-виразно згадувалось, немов впливаючи, як пробка з води.

Пришиблений цим, я тихо ліг, чуючи ниючу жалість до Запечатаного. Він сидів непорушно.

В хаті була цілковита темрява, так що я рук своїх не міг би побачити.

І як могла бути у неї разом з смиренністю, з такою щирою, побожною діловитістю, з абсолютною відданістю справі ця блудлива, шукаюча, тягнуча посмішка? Невже приставлялась розпутна панійка, тим устилаючи собі доріжку до революціонерських сердець, які їй здавались пікантними, з перчиком, з святістю?

— Шукала спасіння, а найшла бруд,—раптом глухо прозвучало від Запечатаного, немов у відповідь на мої думки.

Я мовчав, боячись питаннями замкнути касу Схімника.

— Нема святости і тут.

Тоді я рішився обережно сказати:

— А хіба вона сама вже така дуже свята?

— Через те й шукає. Святі не прагнуть святости. Слухай, чи може бути так, що жінка...

Тут він на мент замовк, рівно й трудно сопучи носом на другому кінці ліжка.

— Що жінка любить одного, а... не хоче покинуть свого чоловіка, бо... теж любить. Не любить, а... розпутничає з ним. Можна розпутничати, коли любиш другого?

О, милий Схімник! Як йому було говорити це! *Йому!* Ах, як шкода, що я не міг бачити його лица. Чи не через те і він так прагнув святости, що лице його було таке грішне, таке животне?

— Не знаю...—нерішуче сказав я, почувавши, що мені ніби стає трошки яснішим образ Ольги і разом з тим, як це не дивно, ще більше затуманеним.

— Але можливо?—понуро й сердячись (на себе, чи на мене) кинув він.

— Все можливо, Схімник.

— Вона б усе кинула, коли б повірила, найшла. А тепер не вірить. І тут так, як і там. Тут мусить бути все инакше. Розумієш? У нас правда все. А там брехня. І от анонімний лист і теж брехня. І нічого не лишається. Ти розумієш? А ми сволочі. Віталія убить треба. Безумовно. Це гірше провокації. Провокатор чужий, а він свій.

Схімник раптом устав і помацки перейшов на своє ліжко. Я думав, що він засвітить лампу, скаже ще що-небудь. Але він затих і я, чекаючи продовження розмови, заснув.

З поводження Віталія всім ясно було, що то він написав листа. Не сумнівалась в цьому й Ольга Іванівна, яка на другий же день після балу прийшла на збірку. Під очима у неї були великі синяки і вся вона мала стомлений, в'ялий і задумливо-байдужий вигляд. Після збірки Запечатаний хотів з нею поговорити, але вона взяла Семена й пішла з ним, не звернувши уваги на мого друга.

Віталій теж був. Він бачив, що всі знають, хто послав того листа, і поглядав на всіх зацькованими, напруженими очима. Мені хотілось плюнути йому в ці подлі очі.

Коли він пішов, ми почали радитись, що робити: чи урядити суд, чи просто, побалакавши з ним, виключити з товариства без довгих розмов. Постановили все ж таки рішити цю справу в присутності більшого числа товаришів.

Запечатаний рішуче стояв за те, щоб негайно учинити суд і без всякого вагання виключити з свого товариства Віталія. При цьому не обійшло без комізму. Коли всі вже розходились, Містер Танг раптом надумався і, зупинивши всіх, голосно заявив:

— Товариші можуть про мене ерунду всяку подумать. Так от я говорю, що проти Віталія хоч і маю особисту... антипатію, але все таки думаю, що за такий вчинок треба судити якомога суворіше.

Але судити Віталія не довелось. На другий же день вибухли такі події, які одшпурнули далеко вбік усіх Віталіїв, усякі суди, листи, все особисте. Іменно, як вибух, були ті події, вибух, який порвав усе звичне, нормальне, дрібненьке, що непомірними, давніми, але міцними нитками обмотувало все життя.

Той стан, в якому ми були, можна б назвати очманілістю, п'яною радісною очманілістю. Ми не ходили, а літали. Справ у нас з'явилося маса. Ми зробились всюду сущими. Ми, як духи, стали безплотними, забуваючи їсти й спати.

І головне, що цю п'яну, захватну радість зовсім не треба було ховати в собі, спиняти її. Звичайно буває так, що чоловік з своїм щастям робить вражіння або божевільного, або егоїста. Він у других викликає заздрість, насмішку, непорозуміння.

Коли у його є хоч трохи розуму в його щасливій голові, він мусить бути обережним з виявами своєї радості, щоб не дратувати людей своїм глупо-щасливим белькотінням.

Але тут було інше. Кожний розумів, кожний щасливо задихався, кожний тільки піддавав палу киплячому чуттю. Раніше біжиш, бувало, повз теплі затишні обивательські будиночки і думаєш: „У, буржуї, чаї попиваєте, пундики наминаєте“!

І затишні будиночки, як клітки з понурими, настовбурченими звірями викликали ворожнечу й бажання перевернуть їх догори ногами разом

з чаями, пундинками, перинами і всіма дрібними обивательськими бебехами.

А тепер кожний з нас міг сміливо забігти в будлі який з тих будиночків, сісти за стіл і пити той чай, їсти пундики, заснути на пару хвилин на хазяйських перинах. І то не з нахабства, не з якогось права, а просто з тої радісної очманілості, яка п'янила всіх чисто.

Тепер усі були знайомі між собою, не знайомлячись. Як велике нещастя, так і велика радість вертає людей у стан колишньої стадности, простої, безхитрої. Нема перепон, нема умовностей, єсть щось одне спільне усім, всіх п'янюче, всіх рівняюче.

— Ну, що як там? Що нового?

Це питає якийсь поважний добродій в чистому пальті і рукавичках. Раніше він обережно обійшов би мене, боячись торкнутись до мого замазюреного, подертого плаща. Тепер він бачить у мене в руках газету і цілком натурально звертається, як до свого родича.

Я теж, як родичу, охоче вчитую йому все, що нас цікавить, і біжу далі. Ми навіть не прощаємось, напевне побачимось ще кілька раз сьогодні. А не побачимось, то хіба ми всі не в одному місті, а все місто не як одна родина?

Що ж до Запечатаного, то зміна була просто вражаюча! Навіть з губами й щелепами його щось сталося, вони стали м'якші, кругліші, більше як у людей, ніж у малп. Раніше він ходив помалу, помірно втягнувши квадратову голову в важкі, зігнуті плечі, а тепер випростався, зробився легкий, повороткий, жвавий (звичайно, остільки, оскільки це було можливо для його доісторичної постаті). І навіть говорив більше,

сміявся частіше, забуваючи похмуритись після цього, як робив це раніше.

Ми спішили за Тангом додому. Треба було захопити прокламації й летіти на цегельні заводи,—там мав бути величезний мітинг.

Погода була хмура, кисла, осіння. Але страшенно мила! Дощик так приємно, неначе парикмахер із спринцовки, порошив лице, розпалене, спітніле. Болото на вулицях переливало зеленими, синіми проміннями, провінціяльне, добре розмішане колесами і розріжене дощиком болото. По йому стрибали туди й сюди люде всякого віку й стану. Звощики добродушно посміхались, сидячи на передках своїх бричок, а крамарі не тюкали, коли яка-небудь дама з передмістя занадто обережно та високо піднімала спідниці. Навпаки, многі поклали дошки через дорогу,—хай людям краще буде перейти.

— Куди, Сидір Васильович?

— Та от на старості літ митюжок нада подивиться.

— А! Боже помагай!

І Сидір Васильович, старанно ступаючи в сліди попередників, що проходили на болоті, з тихим і благочестивим лицем, як до церкви, спішить далі.

— Господа комітетчики! Господа комітетчики! Позвольте на пару слов.

Бризкаючи на всі боки болотом, через вулицю широкими скоками біжить до нас парубок в шкуряному піджаці, засмальцьованому на животі.

Ми зупиняємось. Схімник здивованими, дитячими, але знаючими очима чекає його.

— Доброго здоров'ячка! Ху! На пару слов.

Од парубка пахне дьогтем, нафтою і шкурою,—

бакалейщик. Він хапливо лізе в кишеню й виймає в жирних плямах папір.

— Петиція, значить, в комітет,—задоволено говорить він, любовно дивлячись на нас. Він не сумнівається, що тепер все буде добре, всі пункти петиції, старанно вписані на жирному папері, будуть здійснені і прикажчики тепер матимуть „уравненіє прав“. Важно було тільки піймать якогось комітетчика, це найголовніше. А раз це зроблено—значить, повна сатисфакція.

Ми також не сумніваємось в цьому і йдемо далі.

— Господа, господа, без скоплення, не полагается!

Старесенький, сивенький, як голуб, городовик.

По случаю загального свята він також причепурився,—вивісив на старечі запалі груди всі свої медалі.

— Нічого, дідусю, свобода тепер!

— Ну, так що, що свобода? Так безубразія нада виделувать? Чого девушку забіжаєш, мармуза? А ще демократ називається.

Гурт робітників з сміхом обминає дідуся. Один білявий парубчак обнімає городовика і крутить його круг себе, але не грубо, а м'яко, майже ніжно.

— Грай польку, Юхим!

Юхим з гармошкою стає в позу, кладе „струмент“ на коліно й радісно розсипає дрібні, пустотливі згуки польки. Дідусь сердито одбивається.

Я тягну Схімника і ми знов біжимо. Мені соромно дивитись йому в лице, бо в мене, мабуть, така ж сама блаженно-глуповата посмішка, як і в Запечатаного.

— Слухай!—над міру заклопотано, усилено серйозно говорю я.—А Петро буде сьогодні?

— Буде! Буде!—упевнено підхоплює Схімник і, зупинившись, притоптує ногою калошу, що весь час спадає йому з правої ноги.

— От сволоч, не держитися!—здивовано бурмоче він і, трошки шкандибаючи попсованою калошою, біжить за мною.

Назустріч нам ідуть двоє селян у нових свитках і з батіжками в руках. Поруч з ними молодий поліцай. Вони живо й мирно розмовляють. Забачивши нас, поліцай щось говорить дядькам і показує на нас рукою.

Ми знаємо його,—він колись арештовував Ольгу Іванівну з її гуртком.

— Звиніть, господа. Ось до вас мужички...—ввічливо говорить він і по-військовому приклада руку до кашкета. Молоде, біляве, рум'яне від повітря лице його стримано-привітне. На жовтих вусах, на шерсті шинели дрібні порошинки дощу.

У дядків теж і шапки, і свитки, і бороди срібляться водяним порохом. Один—старенький, з червоними без вій очима і проваленим ротом. Другий—товстопикий, з сонними, добрими губами.

Виявилось, вони теж в комітет мають справу, Річ в тім, що тепер всі рівняються, права і все мусить бути по-божому поділено між всіма. Так от вони думали-думали, батько, значить, з сином та й рішили: як по-божому, то по-божому. У них земельки двацять десятин, а сусіди так що й пів десятини не мають. Їхать негайно у город та й заявиться, куди слід. Як тут, то хай так і буде.

Пам'ятаю, Схімник спитав поліцая, чи знає він, де живе Андресюк? Поліцай знав. (Це була наша штаб-квартира).

— Можете провести їх туди?

— А чого ж?

— Ну, так ведіть туди. Там вам, дядюшки, все скажуть, що треба. А ми... От я тільки поцілую вас, дідусю!

І Схімник, соромливий Схімник, який ховав свої чуття, як черепаха голову, обняв старенького й урочисто-зворушено поцілував серед вулиці.

Потім ми аж до самого нашого дому вже нічого не говорили. Тільки бігли й старались не дивитись одне на одного.

— А Ольга Іванівна у нас тепер!—раптом сказав він у нашому перевулці і, зупинившись, тупнув подраною калошою по тротуарі.

— Чого ради?

Ольга Іванівна була теж в такому стані, як і ми. Але все ж таки умисно уникала zostаватись на-одинці з Запечатаним, дивилась на його, не говорила з ним. Він на одну хвилину помічав це, сум пробігав, як хмарочка, по лиці йому, але через якийсь мент уже зникав, розтавав.

Ще на штаб-квартирі він щось подібне говорив мені, та я не слухав.

— І сьогодні виясниться усе!—якось не то хвастовито, не то з викликом захвату сказав він.

Що виясниться, я не встиг спитати: Містер Танг раптом зробив мені знак рукою, зігнувся, як кіт, що збирається стрибнути, і навшпиньках хутко пішов уперед. Я побачив перед хвірткою нашого двору хлопчика в зеленому картузі. Ага! Це наш шпик. Його, очевидно, було підкуплено, бо він весь час, місяців з три уже, терся коло нашого подвір'я. Запечатаний не раз грозився піймати його і одкрутити йому його погані вуха.

Хлопець, припавши до тину, пильно за чимсь

слідкував у нашім дворі. Він помалу водив головою то вправо, то вліво; очевидно те, за чим він стежив, рухалось. Захоплений цим, він не зчувся, як Запечатаний підійшов до його і міцно схопив за плече. Хлопець, я бачив, сильно здригнувся, повернув голову й глянув угору в очі Схімникові. І в той же мент, як опарений, шарпнувся вбік з виразом жаху в усій постаті. Веснянкувате, кругле лице його з розумними оченятами зблідло, а погляд став гострий, хапаючий кожний рух.

Я підбіг до них.

— Ні, голубчику, не втічеш, піймав таки я тебе. Тепер, брат, ти у мене... Ні, стій, не вирвешся, я трошки дужчий за тебе... Ага, що? Заболіло? Отто не виривайся, стій, мені ж треба тебе вдержати... Ну? Ти що тут робив? Підглядав? Га? щоб у поліцію донести? Правда?

Хлопець міцно стулив губи, важко дихав і дивився не на нас, а на вулицю. Він не мав чого відповідати, або виправдуватися. Попався і більш нічого. Тепер що зроблять з ним: уб'ють тут чи ще поведуть кудись?

Він розумів, що на війні, як на війні: попався, мовчи. Не боягуз був хлопчина! Мені подобалось, як він стояв,—не плакав, не просився, не вибірювався.

— Ну, що ж ти мовчиш? Га?—потрусив його злегка за плечі Запечатаний і лукаво підморгнув мені на хлопця. Дійсно, тепер цей маленький „шпичок“ був тільки смішний з своїм підгляданням. Він, дурненькій, і не знав, що той самий пристав, який підговорював його стежити за „сіцілістами“, тільки що під козирьок нам узяв, коли Запечатаний тикнув йому жартом прокламацію в руку.

— Ну, що ж тепер з тобою зробить?—раптом суворо спитав Містер Танг.—Ти знаєш, що роблять соціялісти з своїми ворогами? Га? Знаєш, що буває шпіонам? Казали тобі в участку?

Хлопець зиркнув на нас і вмить всім тілом шарпнувся убік. Але з горілових лабетів не такому пискляті було вирватись.

— А, так ти тікаєш? Ну, чекай же!..

І Схімник, одною рукою держачи „ворога“, другою поліз у кишеню, щось узяв там і підніс руку з затисненим кулаком до самих очей хлопця.

— Дивись: ось тобі за те, що ти нас поліції видаєш. Бери і тікай швидче.

Розгорнувши руку, він показав срібного карбованця, всунув у кишеню ошелешеному хлопцеві і ласково провів рукою під підборіддям.

— Хороша пика у каналії. Ну, тікай, тікай—я вже не держу...

Але хлопець вражено стояв і з підозрінням зиркав на нас.

— Власне, треба б було бестії вуха гарненько намнять...—сказав до мене Схімник, беручись за клямку фіртки й зазираючи в подвір'я. І раптом живо скрикнув:

— Ага! Он за ким він стежив!

Я хутко подивився через плече йому у наш сад. По доріжці ходила нетерплячими дрібними кроками Ольга Іванівна.

— А що?—з торжеством і радістю на всім лиці озирнувся до мене Схімник і прожогом увійшов у двір.

Ольга Іванівна, видно, чекала тут давно, кольор лица, особливо носа, був змерзлий. Але видно, що вона ждала в саду, а не в хаті. На стежці виднілись глибокі й круглі сліди її високих підборів, наче пробігла черідка кіз. На чорно-зеле-

нявих вітах дерев, переплєтєних над стежкою, висіли крупні, задумливі краплі дощу.

Забачивши нас, Ольга Іванівна зупинилась і підняла голову, чекаючи. На ній було простеньке сіре пальто і чорна невеличка хустка, зав'язана по-міщанськи.

Схімник, ще не доходячи до неї, зробив винувате, пильне лице. Він, очевидно, з одного погляду на Ольгу учув щось надзвичайне в ній, щось таке, що мало до нього серйозне відношення. Торжество і радість його приховались.

— Я вас чекаю тут з годину!—кинула Ольга Іванівна, подаючи йому руку в сірій рукавичці.

— Чом же ви...—почав було Схімник.

— Там сидить Віталій. Я не можу його бачити. Я зазирнула в вікно. Він сидів і я не могла зайти. Слухайте!—раптом почервоніла вона,—як ви можете допускать, щоб він сидів в вашій хаті?

І вона сильно скинула головою вбік дому так сильно, ніби одним уже цим рухом хотіла виявить своє обурення.

Мені мигнуло, що вона прийшла в якійсь иншій справі, може, зовсім инша уся, в иншому настрої, в такому, в якому весь час чекав і хотів побачить її Схімник. Але, побачивши Віталія, стала ходити тут по доріжці. І що більше ходила, то все менше й менше ставало того настрою, то дужче вгрузали підбори в пісок, то більше блідли щоки, набираючи неспокійної, якоїсь страдницької жагучости. Щоки у неї були з вибоїнками, з долинками посередині, м'якими, але виразними. Я мало знаю людей, але помітив, що люде з круглими, рівними щоками—переважно спокійні і рівні. А з вибоїнками—непокоїно-жагучі, уперті, з якоюсь потребою страждання.

— Я ж не знав, що він там,—піднімаючи догори кошлаті брови й пробуючи несміло розгладити своє лице жартівливою посмішкою, сказав Запечатаний.

— Ах, це все одно, — нетерпляче, гидливо скрикнула Ольга Іванівна. І невідомо, чого вона так гидливо скрикнула: чи тому, що там сидів Віталій, чи тому, що Запечатаний хотів пожартувати, себ-то відносився до цього всього без тої поважності й серйозності, якої вона хотіла від його.

— Факт той, що він вважає можливим прийти до вас і сидіти. Розумієте? І до вас, і до вас, і до мене навіть. І прийде, я певна, що прийде! Ну, що ж... Ах, я бачу, я знаю, я передбачала, що ви будете думати: „Це помста з її боку“. Так? Так?

— Ольга Іванівна!..

— Ні? Так чому ж ви його не викинете з свого товариства? Чому? Як *він*, він може бути з нами?! Як це можливо? Федір, мій муж, має цілковите право говорити мені: „А вони чим кращі?“ Раз ви допускаєте хоч плямку, хоч... точку на вашій чистоті,—так, так! іменно, на чистоті!—то... А проте, що ж я вам говорю? Ви самі, певно, знаєте. Я не за тим прийшла... Я вас задержую? Дош, здається?

Вона гордо, зневажливо тикнула руку Запечатаному і додала:

— Прощайте.

Запечатаний руки не взяв і тихо промовив:

— Ви ж самі знаєте, що тепер такі важні...

Ольга Іванівна без слів перебила його посмішкою. Посмішка ця була недобра, крива. В ній було немов глузування з чогось, і разом біль за те „щось“, і виклик нам, нашому відношенню,

яке мусить виникнути до неї після того, як вона скаже.

— Знаєте, я тут ходила і думала. Та й не тільки тут. Ви знаєте, що і мій чоловік також стоїть за свободу? Цілком щиро, запевняю вас! Він мерзотник, але одвертий мерзотник, не з тих, що ховаються. Він теж радіє, серйозно! Але як тільки я побачила, що він теж радіє, я перестала радіти. Не хочу радіти, нема чого радіти. Нема чого. Бо хіба він змінюється при свободі? Сущність його і все те, що я вам казала, змінюється? А свободі радіє. І ми радіємо. І нічого особливого нема. А там сидить Віталій, і при свободі будуть Віталії і всі ті... Ну, і як же ви хочете, щоб я кинула все й пішла за вами? Га? Як смієте мені докоряти хитанням і... і іншим? Я знаю, що я гідка, недостойна, непевна, квола, все що хочете, але чом же ви не даєте мені опори? Чого ви мені все Кавтського підсовуєте, а Віталія зараз товаришем,—подумайте, *товаришем!*—називати будете! Та що тут важного в цій свободі вашій? „Важне, важне“... Ніякої не хочу свободи з Віталіями. Нема нічого! Брехня!

Я боявся, що з нею станеться істерика, або вона впаде оттак лицем на стежку і буде битись головою об землю. Мене вона не соромилась, не думаючи про мене; а як і мигнула їй думка, що при мені говорить такі речі, та певно, зараз же заспокоїла себе тим, що Запечатаний напевне мені вже все розказав,—мужчини хіба уміють поважати інтимність кохання?

І разом з тим мені ставало соромно від її слів і чудно було дивитись на неї. Не пригадуючи нічого, мені якось півсвідомо вставало порівняння цієї жінки з тою, яку я бачив ще півроку то-

му назад так часто на наших вуличках: модницю, першу красуню, горду, недоступну, завжди вбрану, як актриса, в перах, шовках. І тепер та сама жінка стояла тут у мокрому садку в одержі якоїсь швачки і говорила наївні гарячі слова, натуральні хіба в устах курсистки. Навіть не вірилось, що це та сама жінка, не вірилось і було не то що жалько, а ніби ніяково; одночасно ж зворушувало до бажання зробити все, щоб виправдити себе й її саму перед нею. Через це, мабуть, я почував навіть страх і сором, що ми таку дійсно важну значну подію в нашому житті так легковажно одсунули набік.

Запечатаний, ніяково страждаючи, поглядав на мене. Йому, мабуть, хотілось, щоб я пішов, тоді б він вільніше міг би говорити, він знайшов би потрібний тон, потрібні слова, щоб погодитись з нею.

Але я був занадто зайнятий своїми думками й почуваннями, щоб догадатись одійти.

— „Важні справи“!..—раптом затихши, й з иншим виразом сказала вона потім, немов від болю нахмуривши рідкуваті й широкі, наче з тонких паралельних ліній складені брови і додала, скорбно, задумливо хитаючи головою:

— Ах, якби ви знали, як для мене це важно! Ах, якби ви знали!..

Але, немов схаменувшись, засоромилась і поспішно простягнула руку Запечатаному.

— Вибачте, будь ласка... Я, здається, трохи хвора ці дні... Колись, може, розкажу. Ви на мітинг? Біля цегельні?

— Ми справді винні...—беручи її руку, прохайливо, але дуже серйозно проговорив Запечатаний.—І я сьогодні ж... а найпізніше завтра піднімаю цю справу. Я обіцяю вам...

Ольга Іванівна стомлено заплющила на мент очі. Здавалось, її знесиловало нерозуміння її.

— Ах, Схімник,— дивлячись на його скучним і майже байдужим поглядом, в'яло одповіла вона.— При чому тут обіцяння? І ще ви, ви обіцяєте! От ви то мене більше всього й... дивуєте. Ви так завжди... такий, правдивий, іменно... Ну, все одно! В двох словах не скажеш. А втім, ви може думаете, що я з помсти жіночої. Хто зна?

І несподівано посміхнувшись якоюсь дійсно жіночою зневажливою посмішкою, додала:

— А може так і є. Цей лист читав мій муж. Розумієте? Ну, до побачення!

І вже не подаючи руки, хитнула головою й пішла з двору. Ми мовчки подивились їй услід.

На тину я помітив голову хлопчача у зеленому кашкеті. Він не зліз навіть тоді, як Ольга вийшла на вулицю.

— Я його зараз же викину з нашої хати!— сказав Танг і з злісною рішучістю пішов до ганку.

Проходячи повз наші вікна, я зазирнув у них і помітив коло столу згорблену постать Віталія; згорбився він якимось занадто, поставивши лікті на коліна й поклавши на них голову. Голову ж схилив трохи вбік. Так сидять, коли дуже болять зуби. В чорне з жирним блиском волосся його розтопирчено вп'ялися пальці. Кроки під вікнами у нашій хаті добре чути, але він не поворухнувся.

Коло ганку містер Танг зупинився й заклопотано проговорив:

— Але ж як з ним балакати, то ми спізнаємось. Потім, знаєш, я все боюсь, що Кінь не прийде!

Кінь був ес-ер із місцевої організації. Ми з ним обмірковували одну серйозну технічну справу та все боялись, що він в останню хвилину одмовиться. А обставини тепер саме й сприяли тій справі.

— Прийде!—упевнено сказав я, хоч і сам того ж самого побоювався.

Запечатаний своїм звичаєм з комічною неуважною пильністю подивився якийсь мент мені в лице, потім несподівано весь запромінівся й, бачучи тепер мене, шепотом проговорив:

— От зробимо справу!

Вираз винуватости, стиснености й мовчазної „запечатаности“, який був з'явився в розмові з Ольгою, в цю хвилину цілком зник. Забув про неї й про себе. Дитячий захват і лукавство з за-таєним смішком так і промінилися йому з очей. Я розумів його цілком і хотілось швидче-швидче летіти до цегельень, куди мав прийти і Кінь, але... я не забував, що за столом у нас сидить зігнута постать в позі нещасного, зажуреного страдника,

Згадав і Запечатаний, як тільки ступив у сіни.

— А чорт!—роздратовано скривившись, сильно почухався він над вухом, одсунувши капелюх на лівий бік. І озирнувся до мене з виразом досадливого непорозуміння.

— Ну, що ми з ним будемо робити?

— А к чорту його!—з ненавистю сказав я.— Візьмемо бумажки й підем. Хай сидить собі, як хоче. Я принаймні...

В цей мент з вулиці почувся голосний хлопчачий спів:

„Вставай, подимайся, робочій народ“!

Вставай! Ми живо повернулись у той бік. На тину видний до грудей (і як він тільки прямо-

стився там?) стояв наш „шпичок“ і, вимахуючи своєю шапчиною, дивився просто на нас і співав. Личко його зовсім не виявляло насмішки, глуму, або нахабства.

Навпаки, він наче хотів нам щось сказати тим співом і серйозним лицем. Ми його зрозуміли. Я скинув шапку й теж помахав нею. Хлопчина замовк, потім крикнув „урра!“ і зник за тином.

Запечатаний, розвівши рота в несвідому дитячу посмішку, глянув на мене, зніяковів, згадав, мабуть, про Віталія і, непохитно похмурившись, ступив до дверей.

Я так і думав, що Віталій нас бачив ще в садку з Ольгою Іванівною! Коли ми ввійшли в кімнату, він не зразу схопився з стільця, а почекав, поки ми побачимо його журливу позу. Зовсім так, як на поганенькій сцені артисти,—поки не підійдуть до його й не вдарять по плечі так, що аж куліси захитаються, він не чутиме ні кроків, ні розмов коло себе.

Схопившись, Віталій допитливо й злодійкувато забігав по нас очима. В той же час люб'язно, хапливо посміхався. Це була його звичайна манера, яка викликала завсігди чуття дразливої огиди.

Правда, це чуття викликалось і іншими його якостями. І іменно *дражливої* огиди, дразливої через те, що якимось сам собі не здаєш справи в тому, через що саме така огида. Здавалось, в йому не було нічого такого, що б могло породити таке відношення. З себе він був цілком пристойний хлопець, чорнявий, досить стрункий, з довгастим зеляняво-блідим лицем без особливих неправильностей. Все до міри, до ладу. Одягався прилично, завжди в комірчиках і коро-

тенькому піджачку, який був швидче подібний до тужурки.

Не виявляв він і особливої глупоти, мав потрібні для агітатора знання, до справ і обов'язків відносився старанно й уважно. Відданість його революції не підлягала ніякому сумніву.

А тим часом всі ставились до його з роздратованням, прихованою огидою й чужістю. Часто зовсім несправедливо накидались на його за якусь помилку, наче радіючи, що знаходили підставу для своєї, не зовсім зрозумілої, антипатії.

Тепер я инакше розумію Віталія і можу, здається, пояснити собі те відношення. Огиду викликала його запобігливість, улесливість і боязка розтерянність. Він якось терявся при людях, губив себе і в цій загубленості реагував на все так, як звик. Говорили про його, що він був сином станового, чоловіка хворого, лютого, який катував усіх, кого міг, майже з сласністю. Можливо, що Віталій з малих літ уже звик губити себе, боятись і падати перед кожним на коліна, як падають собаки, віддано й з трепетом виляючи хвостом.

Але одночасно були й самолюбство, претенсійність, образливість надзвичайні, надмірні. Можливо, що це була просто реакція в йому самому на свою потерянність. В кожному разі, працювати з ним разом було просто неможливо. Коли він з тобою—воля його абсолютно зникає. Він угодливо, хапливо посміхається, всіма силами старається схопити те, що ти хочеш, удає надзвичайно роздумливого, уважного, з усім згожується і кидається прожогом виконувати доручене. Але результат бував раз-у-раз цілком несподіваний. Все переплутано, змінено, зіпсовано і в більшості випадків тільки одна шкода від

цього. Можна було подумати (та всі так і думали), що це просто якийсь холоп, який тільки показує, що розуміє, а в дійсності нездалий нічого зрозуміти. Я сам так думав, а тепер гадаю, що це неправда. Він зовсім не був дурнем. Він, дійсно, усе розумів того, з ким раболіпно згожувався. Коли ж робив не так, як умовлялось, то єдине через те саме раболіпство, яке напевне, лишаючись сам, добре бачив, розумів і відчував, Іменно через те він же зміняв, робив, *по своєму*. Через те і, може, ще бажаючи показати тому, з ким обговорював справу, що він теж щось може. Можливо, що він навіть що-ночи мріяв зробити коли-небудь щось таке, що б зразу підняло його в очах всіх, що б поставило нарівні зо всіма і знищило б в йому його загубленість і слабкість. Бо не міг же він не бачить відношення товаришів до себе!

Ми поздоровкались з ним хмуро, роблячи більш, ніж потрібно було, заклопотані лиця. Я зараз же вийняв з шафи прокламації й почав робити пачки, які б можна було роздавати агітаторам. Містер Танг топтався коло мене, мовчки й не до діла подаючи мені то те, то друге. Позад нас стояв Віталій. Одне те, що ми з ним не заговорили, очевидно, розбило йому все, що він собі насамоті наготовив. А наготовив, певно, якийсь розчарований тон несправедливо й тяжко ображеного.

Вийшло ж—як і раз-у-раз, напевне — зовсім не так. Ми навіть не помітили його поз і силкувань. Він знов сів і широкими, стежачими очима почав дивитись на нас. Я з-під руки кілька раз поглядавав на його. Позування вже не було, руки висіли якось безсило, на лиці прибитість і загнана, затюкана, принижена самотність.

Мені боляче тьохнуло серце. Один вусик його загнунвся хвостиком униз, другий стирчав шпичечкою до носа. Губа жалібно, сиротливо одвисла й скривилась. І раптом мені не подумалось, а учулось, уявилося, який його може бути тепер стан. І як раз тепер, коли у всіх свято, коли паршивий дощик, несучий на собі випари смітників, видається освіжаючим, запашним сприскуванням духів, коли всі мають право посміхатись навіть до ворогів,—в цей час він з підібраним під себе хвостом, здригаючись від кожного слова, зверненого до його, вібруючи посмішкою й боязко виляючи, як хвостом, очима, блукає побіля всіх, дивиться й не сміє навіть ближче підійти. А вдома, в тій своїй брудній, закиданій недокурками й лушпинням з ковбаси, хатині лежить на залізному ліжку й гарячково снує героїчні, одчаяні плани, фантанстичні, ніколи нездійснені й болюче протилежні настирливій дійсності.

Раптом Містер Танг випростався, круто повернувся до Віталія й неприродно голосним, штучно-веселим голосом сказав:

— Ну що, товаришу, як там?

Я здивовано (стараючись не показати свого здивовання) теж випростався й подивився на Запечатаного. Він помітив мій рух, але по тому, що почав чогось придивлятись до вікна, неначе щось побачивши там, я зрозумів, що він *не хотів* дивитись на мене. Одна вилиця й око, повернені до мене, було червоні.

Віталій од питання без удавання здригнувся й затурбувався. Щось йому почулось в голосі Запечатаного несподіване і це схвилювало його, мабуть. Він швидко встав, роблено й безпечно потягнувся й з посмішкою протягнув:

— Нічого, все чудесно.

Але зараз же злякався цього тону й ніби ковтнув посмішку, як собака муху зі свого носа.

— Власне, єсть одна справа,—додав він уже иншим голосом, тихим і понурим.—Та якось... не час тепер. Хоча...

Він замовк і від ніяковости сів знов.

— Ви про анонімний лист?—буркнув Танг.—Так, така справа єсть. Треба поговорить.

Схімник говорив уже суворо, жорстко, одрубуючи слова й одкидаючи їх у бік Віталія, як поліна. На його, певно, так уплинула наша увага.

Віталій мовчки, чекаючи, з тихим жахом в очах дивився на його. Схімника він як-раз і боявся найбільше, того мабуть прийшов насамперед до нас з цею справою.

— Такі сволочі єсть, що пишуть. Єсть,—ще суворіше сказав Танг, дивлячись тепер просто на Віталія, а потім і на мене.

— То ви думаєте, що я?—одверто й мало не пошепки спитав Віталій, силкуючись в той же час іронічно посміхнутись.

— Е, покиньте, ви про чорт-зна-що балакати,—з досадою сказав я.—Танг, бери свої пачки. Пора йти.

Танг глипнув на мене, хотів щось сказати й мовчки, важко підійшов до ліжка, на якому я порозкладав прокламації. Так само мовчки ми почали їх звязувати.

Віталій сидів непорушно, дивлячись кудись вбік некліпаючим поглядом.

— Ну, мені тепер зостається тільки покінчити з собою... —з незвичайною, дивною для його рішучістю, тихо й немов роздумливо промовив він. І помалу встав, винувато й блідо посміхнувшись на наші звернені на його погляди.

Я помітив, як Танг дуже пильно й довго дивився на його.

— Прощайте...—з тим же усміхом додав Віталій, кивнувши головою. Очі його раптом стали чудними, блиснувши непевним розхлюпаним світлом. Чоловічки розплилися. Губи ще кривились слабким усміхом, а по щоці покотились сльози, якісь сірі, крупні. Він, не втираючи їх, повернувся й попрямував до дверей. Запечатаний стріпнувся й хутко пішов за ним. Взявши за плече, він завернув його до себе й м'яко, непевненим голосом сказав:

— Ну, що ви, справді... Чекайте.

Віталій нахилив лице, щоб не видно було сліз. Потім поспішно виняв страшно брудну, задубілу неначе від морозу, хустку й кінчиком почав витирати очі, держачи хустку в одній руці, в кулаці, а кінчик у другій.

— Хто ж на вас думає?—сказав Танг.—Ніхто. Знають, що лист... а хто, невідомо. Чого ж тут? А я не думаю, що ви.

Я дуже повільно нахилився до пачок, вражений до того, що трохи не підскочив од його слів. Він не думає!

Я так і ждав, що ось-ось зараз же за цими словами, він рубне:

„Брехня! Я думаю, що ви. Збрехав вам“.

Мабуть, і Віталій цього чекав, бо поспішно тернув хусткою по очах і, наче боячись, що Запечатаний дійсно скаже, промовив:

— Ви неправду говорите. І це... від вас дивно.

Тут він зробив невеличку павзу, потім кинув „прощайте“ й знову пішов з хати. Але під час цієї коротесенької павзи він так напружено, жадно дивився на Танга, що мені знов боляче замерло в грудях.

Танг же стояв мовчки й прямо безглуздим притихлим поглядом дивився йому в лице.

Коли зачинились за Віталієм двері, він ще постояв трохи й помалу почав ходити по хаті з кутка в кут, по діагоналі.

Я шпурнув на підлогу недов'язані пачки й з розгоном ліг на ліжку. Танг тільки зиркнув на мене.

І те, що він тільки зиркнув, що не спитав, чого я шпурляюся пачками, показувало, що й він або почував щось подібне до мого почування, або ж не смів нічого питати.

Було досадно, тоскно й ніяково. Головне, що те велике чуття, котре цілий день здіймало догори, якось стислось, зщулилось, немов почувуючи себе винним у чомусь. „Ідіот!—думав я про Танга:—міг же хоч раз в житті одступити від свого „принципу“. Праведник“!

Але, думаючи так про Танга, я тільки формально складав на його вину. По суті ж і я був винний. Я міг теж сказати що-небудь Віталію. Правда, йому найбільше хотілось знати думку Запечатаного, але я також був одним з тих, що судили й відштовхували його.

І від цього невиразного почування несправедливості до Танга стало ще досадніше. Треба було поспішати до цегелень, але обхопила якась тупа, хмура лінь. Танг ходив довго, а я лежав і думав.

Розуміється, ми не мали рішуче ніяких підстав почувати себе винними! З цим типом треба було ще не так... Виключити просто з організації, тай кінець. Пльотник, брехун, заздросник, не товариш, чорт-зна-що якимсь. Ну, й хай кінчає з собою. Зіпсував тільки настрої! І Танг молодчина, що не збрехав. Хай знає.

Але від цих думок не вернулось те чуття, що було ще тут у садку і на ганку.

Танг же ходив по хаті, засунувши руки в кишені по самі лікті так, що піджак на рукавах зібрався в складки. За кожним його важким, незграбним кроком на столі щось тоненько дзвякало й дребежчало. Голову він похилив набік і так низько, ніби, ходячи, дивився позад себе.

Раптом він витяг руки з кишень, підійшов до дверей і, не дивлячись на мене, почав надівати калоші, сильно притупуючи ногами. Потім натяг пальто, узяв капелюх і, все не зупиняючи на мені очей, кинув:

— Іди сам. Я скоро.

І вийшов, не чекаючи ні відповіді, ні питань, які я, розуміється, мусів дати йому. Він, мабуть, їх боявся.

Спочатку я тільки підвівся й враженими очима дивився на двері, за які вийшов Танг. Але зараз же схопився, рвучко одягся й вилетів за ним. Він саме грюкнув фірткою і під нею пройшли вправо його калоші, одна з зморщеним, скривленим задком.

Я не хотів доганяти його, чиплятись з розмовами. Ні, мене тільки страшенно зацікавило, куди він міг піти. Сам він мені не хотів, видно, сказати. Питати,—це значить, примусити його одповісти, що у його нема бажання говорить мені правду. А брехать він, як відомо, не може.

Я рішив в такому разі самому дізнатись, куди він іде, і пішов за ним назирці. Він поспішав і через те калоша що-хвилини спадала йому з ноги. Схімник зупинявся, тупав об тротуар і ще швидче біг уперед. Але разів зо два раптом зупинявся так собі, без калоші і, постоявши,

помалу, в'яло ішов далі. Потім несподівано шарпався всім тілом і знову гнав по вулиці.

Я мусів що-разу ховатись в чужі подвір'я, боячись, що він озирнеться й побачить мене.

Коли він звернув у Перетоптаний перевулок, я аж зітхнув від задоволення: я таки вгадав! З самого початку я вже знав, що він іде до Віталія. Тут би мені, власне, слід було б і зупинитись: я знав, куди він прямував, догадувався чого,—і буде з мене. Далі було б уже зовсім негарно підглядати.

Але замість того, щоб вернутись, я обережно пішов уперед і зайшов у сусіднє подвір'я. Хатки тут були невеличкі одноповерхові з дерев'яними тинами. Біля воріт і на подвір'ях—купи попілу, черепки, шматки ржавої бляхи. Я став за фірткою, постановивши неодмінно дочекатись Танга й подивитись в щілину на його лице. Тільки подивитись на лице, більше нічого! Коли Танг був чим-небудь про себе задоволений, він якось чудно випинав наперед нижню частину лиця і спішно морщив губи, чисто як коні, що вміють сміятися.

І от мені б тільки подивитися, чи буде в його ця посмішка, чи ні!

Я наготовився чекати довго. Але хвилини за чотири не більше Танг швидко пройшов через мою засідку. Так швидко, що я від несподіванки не встиг побачити його лиця. Здається, було щось похоче на конячу посмішку, але з певністю я не міг би сказати. Може то тільки так мені здалося через те, що я того чекав?

Бо коли, справді, ця посмішка, то чого ж так швидко? А з другого боку, коли б Віталія не було дома, Танг мусів би ще швидче вийти.

„Ну, в такому разі я сам мушу йти до Віталія!“

Але на моє питання, чи дома Житняк, хазяйка-міщанка сказала, що немає з самого ранку.

— Може, записку хочете написати? То пройдіть собі у їхню кімнату. Тут тільки що був один і щось там тоже написав.

У мене забилося серце. Тут уже я абсолютно мусів повернути назад і яко-мога швидче йти собі звідци. Але, немов маючи серйозну справу, я заклопотано подякував господині й швиденько пройшов у хатинку Віталія.

На столі на видному місці лежала чвертка паперу, складена вчетверо. На ній рукою Танга виразними, чіткими кривулями було написано:

„Товаришу Віталію“.

Наївний Схімник гадав, що як він сам, так само ніхто інший не дозволить собі прочитати чужого листа.

Однаке помилився: я не міг собі не дозволити,—це було вище за мою волю, за все!

Я розгорнув папір і почав читати: „Товаришу Віталій! Я брехав Вам. Не тим брехав, що сказав, що не думаю на Вас. Тут була правда, а тим, що давав думати, ніби я не знаю, хто в дійсності написав. Написав я. Написав, ревнуючи Ольгу Іванівну до Семена. Коли я побачив у Вас сльози на очах, я тільки в ту хвилину зрозумів, яке зло я зробив Вам, бо на Вас лягло підозріння. Ви ж через свою звичайну неспілість з людьми не змогли скинути його з себе. Навпаки, знаючи, що Вас підозрівають, Ви стали почувати себе з людьми так, ніби справді були винні. Я це знаю по собі. І от, перш усього, я вважаю за свій обов'язок указати Вам, хто автор того листа. Коли Ви будете це знати, Ви зможете почувати й тримати себе з товаришами не так, як з нами сьогодні. Мушу ще сказати, що

З усіх нас тільки один чи два чоловіки подумали на Вас. Та й то зараз же покинули. Сподіваюсь, що Вам тепер легше буде. Запечатаний“.

Пам'ятаю, я, як здурілий, вийшов з Віталієвої хатинки. Що це значило?! Для чого ця брехня? Я розумів, що можна було бути задоволеним, допомогти чоловікові (таки, значить, була коняча посмішка, я не помилився!). Але як же можна було писати, що автор листа є він сам? Виходить, ніби він справді не вірив, що написав Віталій? Бо, коли вірив, то не міг же він думати, що такою брехнею заспокоїть того? Підніме вона його? Зробить його очі твердими перед поглядом товариша? Сам же Віталій добре зна, хто написав, значить, знатиме, що Танг збрехав, навмисне збрехав. І хіба від цього йому стане легше? Мусів же про це ж думати Танг?

А може... а може, справді, правда іменно в записці?

Аж холодом мене проняло від цієї думки.

Я схопив першого звощика й погнав додому. Але Танга не застав. На моєму ліжку, сперта на пачки прокламацій, стояла записка:

„Ти, стара калошо! Чом же ти не їдеш до цегельні? Бійся бога, не гай ні хвилинки. Я буду коло Івана Безп'ятого чекати на тебе. Хай буде добре! Запечатаний“.

Вирази „стара калоша“, „хай буде добре“ Танг уживав тільки в найкращому настрої.

Тю, ти бісова душе! Я нічого не розумів. Щоб Танг міг так уже брехати в виразах, в настроях, цьому я вже ні-за-що не повірив би.

Але, в такому разі, в записці неправда? Для чого ж писати, що він автор? Може, думав, що невідомо, хто написав. Коли Віталій, ну що ж,

буде тільки брехня. Коли не Віталій—Віталій швидче всього повірить такій брехні.

Не знаючи, що думати, що почувати, перебіраючи усе в голові, я летів на звощику до цегелень, горючи від бажання яко-мога швидче подивитись на Танга. Мені вже він не збреше, хоч і хотітиме. Мені тільки в очі його зазирнуть.

Дуже добре пам'ятаю, що я ні разу не подумав про те, що Віталій може скористуватися цею запискою й пошкодити Тангові. Чи тому не думав, що дуже зайнятий був питанням: правда чи брехня,—чи й у думці не міг уявити, що можна бути таким підлим, надужити довір'ям чоловіка, котрий хай би й зробив низький вчинок. Не знаю.

Але знайшов я його не хутко. Коло цегелень був якийсь осінній Великдень. Веселі крики, уривки пісень, насіння, навіть гармошка й балабайка! Куди там найти кого б не було! Всі бачили Танга, але ніхто не міг показати, де він. „Тут десь, тільки що бачили“. Нарешті, несподівано наткнувся просто на його в дверях чайної.

— А-а! — піднімаючи руки, як для обіймів, скрикнув він.—Ти ж де, калашерія, лазиш? Бачив? Бачив? Тисяч десять уже єсть, а ще буде стільки ж! Я шукаю Гамана, ти не стрічав його? Ходім! Зараз будемо починать.

Ні, в записці була брехня! Таким гарним (я свідомо кажу це слово) таким фізично-гарним я ніколи й уявить собі не міг його. Та й думки про таку уяву не могло би бути що до Орангутанга. І от цей самий Орангутанг з його доісторичними щелепами й носом, з його губами-підковою був гарний! В руках дивна легкість, ноги, хода така, наче набив на свої хлюпаючі

калоші вершків по п'ять резини, В очах певність, вільність і одвертість радості.

Почасти так мусить почувати себе чоловік, який увільнився від чогось, що заважало йому радіти і через те немов з подвійним чуттям переживає ту радість. Зрозумів я також, що, коли б я йому сказав тепер про його брехню, він тільки легко одмахнувся б од мене рукою. Та й, справді, що могла значити тут ця дурниця? Та хіба кожний не зробив би того самого, щоб могли без перешкоди приймати в себе гомін живого моря, щоб яко-мога ширше розгорнутись і всіма легенями душі своєї вдихати цей дух маси, свіжий, гострий, як дух землі весною!

Я не витримав: повний подяки йому і захвату, я зцапав його за голову, притягнув до себе й серед натовпу голосно поцілував. (Хотів у губи, а з поспіху попав як раз у ніс?).

Він визволився, дивлячись в моє лице очима, в яких трипотів сміх, розуміння (не зовсім правильне) і трохи не закоханість; соромливо, але прикрившись жартом, голосно скрикнув:

— Ти! Що з тобою? Ще арештують, як п'яних!

Але нас виручив якийсь робітник. Дивлячись на нас ласкавими очима й засунувши руки в кишені суконної жовтої блюзи, які були десь аж на грудях, він заспокоююче сказав:

— Нічево... Тепер ми самі арештуєм поліцію.

Ми засміялись більше, ніж того вимагали слова робітника, самі щось додали і пішли далі.

В мені все співало. Тепер і я бачив „тисячі“ круг себе. А ще ж мало бути вдвоє більше!

В той день ми більше не бачились. Нас незабаром розлучили, а потім після мітингу Танга вибрали в „Комісію народньої оборони“ і він

зараз же з другими пішов на своє дежурство (Про Коня ми й забули!).

Дома він не ночував. Другого дня в столовці, де ми звичайно обідали, його не було. Замість того бачив Віталія. Він тримався зовсім инакше, ніж раз-у-раз при людях. Якась не то задума, не то поважність була в усій постаті. Одначе вираз лица не був уже такий, як учора. Мені не вірилось, я думав, що помилився й хотів підійти до його; але він, побачивши мене, одвернувся, немов не помітивши, і вийшов.

— Що з Віталієм? Не знаєте?—спитав мене Петрусь.—Кажуть, ніби він спадщину має одержати?

Петруся завсігди містифікували ріжними неможливими чутками, при чому весь комізм був у тому, що Петрусь неухильно всьому вірив.

— Так, здається,—одповів я.

І зараз же після обіду зустрів на вулиці Танга. Він кудись біг, одсунувши капелюх на потилицю й витираючи піт ребром руки. Я хотів з ним поговорити, але де там! Стиснувши мою руку так, що аж в ногах закололо мені, він з тим же виразом на лиці, що й учора біля цегелень, побіг далі, кинувши:

— Нема часу, нема часу!

Але зараз же зупинився й сказав:

— Ага! Там у Гамана для тебе лист якийсь. З Петербургу, здається. Добре, що згадав, а то б ти розірвав мене. Ага, ще: ти бачив сьогодні Віталія? Помітив, що він якийсь инший став? Помітив чи ні?

Я сказав, що помітив.

— Правда? А я думав, що то мені тільки здається. Ніколи його не бачив таким. Справді, мабуть, спадщину дістає.

— А товаришку Ольгу ти бачив?—перебив я його, не даючи йому брехати далі.

— Ольгу Іванівну?—з тим же захватом перепитав він.—Бачив. Сердиться на мене. Ну, та нічого. Це потім. Тепер нема часу. Ну, біжу. Будеш ввечері дома? Я ночую сьогодні у себе. Хай буде добре!

Я вернувся додому тільки о десятій, страшенно, до ниточки стомлений, але повний такого радісного спокою, такого задоволення, що, здавалось, не сам ішов (бо ніг своїх уже не чув), а несло мене на тихій великій хвилі. Особливо хвилювало чуття віри, яке я сьогодні схопив у собі. Раніше вся наша біганина, збірки, потайні друкарні хоч і давали почування гордості, гідності, хоч арешти, тюрми та все інше було для нас натуральним, необхідним, входящим в круг узятого на себе,—все ж таки тоді все мало вигляд нереальний, якийсь казковий, наче з легенди, в котрій сам береш участь, перетворюючись в своїх же очах у якийсь благородний привид. А тепер все зразу набрало соковитої, земляної реальності, далеко присунулось під самий ніс і спочатку аж оп'янило, а потім поставило на тверді, цупкі ноги. Тепер вже гордість мала інший вигляд!

От, сміялись наші „батьки“ з наших „бумажок“, а самі тепер... Мені мимоволі пригадався один „буржуй“, якийсь поважний, одгодований „папаша“, що вчора на базарі скидав з себе шубу й оддавав її якомусь босякові. І особливо пригадувалось, як він був вражений тим, що ніби з сорому дає.

— Даю од чувства, ігражданін!—гордо й весь червоний від цього самого, мабуть, „чутства“

говорив він якомусь інтелігентові, який іронічно посміхався біля його.

— Беріть, громадянин, беріть!—сердячись настирливо пхав він шубу засоромленому босякові.

Я не знаю, чим у них скінчилось, чи взяв „громадянин“—босяк шубу, чи посидів за неї, піймавшись при продажі як на злодійстві, чи чуття „батька“ охолело до того, що він сам надів ту шубу. Але факт той, що папаша шубу давав, що „громадянин“ говорив. Значить, „бумажки“ наші і його навчили таким словам? То-то ж бо й є!

Я це як раз думав, підпливаючи до нашого подвір'я. В вікнах світилося. Значить, Танг вдома. Любий, любий Танг!

Я з розчуленістю вліз у фіртку й почалапав до ганку. Крізь незатулене віконницями вікно я побачив Танга. Він стояв біля столу у пальті й капелюсі, читаючи якийсь папір.

— Листа дістав, калоша?—спитав я блаженим голосом, входячи й бухкаючись зараз же на ліжку.

— Де листа!—живо одповів Танг, поспішно дочитавши.—Від Гамана записка. Зібрання зараз. Екстренне. По пропозиції трьох.

І він кинув мені на груди папірчик. Дійсно, запрошення на екстренне засідання.

Танг сів у ногах на моє ліжку й безсило пустив руки, які мало не до землі дістали.

— Я до того змучений, що засну на збірці,—сказав він з такою ж блаженною посмішкою, що й у мене була.—Я не спав ні хвилини. За двадцять шість годин—я вирахував—я присів три рази, всього на пів години. Їв на ногах. Але просто аж дивно!—додав він, дійсно дивуючись:—сил стільки почуваю, що хоч ще п'ять ночей не спати.

Тут я згадав свої думки про віру й щоб хоч трошки полежати ще, розповів їх йому.

— От іменно!—підхопив він. — Отце саме й я думав. Себ-то брешу, я зовсім не думав, а тільки почував. Яюсь почувалось, а ти зформулював. Іменно, реальне, видне. Ну, одним словом, вставай, ходім. Уже по десятій. Будуть лаятись.

Погасивши лампу, ми вийшли й швиденько пішли до Гамана, у якого мала бути збірка. Ми нічого не думали про ціль цеї збірки, не питаючись, навіть для форми, чого раптом така нагальність. В ті часи все було натурально.

Дійсно, нас тільки й чекали. По дорозі ми розворушились від швидкої ходи та від того, що ділились своїми вражіннями.

На збірку прийшли в веселому, піднятому настрої, що-хвилини від усякої дурниці регочались. Так що й у кімнату, де було засідання, ввійшли з сміхом і блискучими очима. Отцей бо сміх та піднятість і не дали нам зразу ж помітити чогось особливого в товаришах. Ми бачили, що нас зустріли дуже серйозно, мовчазними, хмурими поглядами, але це було зовсім природно: ми спізнились на цілих трицять п'ять хвилин!

— Бач, люті які!—навіть прошепотів мені Танг, пролізаючи вперед.

Коли Танг примостився на підвіконнику, а я недалеко від його на валізці Гамана, стало дуже тихо. Я пильніше оглядів усіх. І зразу ж мені кинулось в очі поводження Віталія та Ольги Іванівни. Віталій стояв біля груби, склавши по-наполеоновськи руки на грудях і, видно, хвилюючись, дрібно кусав верхню губу. Лямпа була прикрита абажуром з білого, обгорілого коло скла, паперу і від цього всі обличчя здавались сіро-блідими.

А Віталій видавався зовсім, як мертвяк. Чорненькі вусики, шпичками підняті догори, та брови дуже яскраво чорніли на йому. Він уперто дивився на председателя Семена і в очах була немов якась наготовленість.

Ольга ж Іванівна сиділа не як звичайно, схилившись наперед, неначе збираючись підхоплювати кожне слово, а рівно, суворо випроставшись і злегка одкинувши голову назад. Вона також весь час дивилась тільки на председателя й більше ні на кого. Один тільки раз, я помітив, коли Танг зашепотів щось Герасимові, вона помалу повернула в його бік голову, довго рівним, чудним поглядом вдивлялась в його і потім так само одвернулась.

Председатель Семен і секретар Гаман про щось пошепки радились. Нарешті Семен, прикривши своїм звичаєм трьома пальцями рот, прокашлявся й з усиллям, дивлячись в стіл, заговорив:

— Товариші! Наша збірка... сьогоднішня... матиме почасти характер... не громадський, хоча... справа така, що й громадський характер... Я скажу коротко: справа про той самий анонімний лист, який дістав чоловік Ольги Іванівни...

І Семен, не дивлячись на Ольгу Іванівну, повів в її бік трьома своїми пальцями. Ольга Іванівна не ворухнулась. Віталій зняв руки з грудей, пустив їх вздовж тіла, переступив з ноги на ногу, зробив шиєю так, немов його душив комірчик, і знов склав по-наполеоновськи руки.

Мені невиразно мигнула моторошна догадка. Яка саме, я не міг би точно сказати, тільки почулось, що ця збірка має відношення й до Танга. Танг же слухав серйозно. Лице його світилось, як і раніше, тим оживленням і радістю,

що було весь цей час, тільки з виразом уважності.

Семен знов кашлянув на пальці, косо представлений до верхньої губи дощечкою й заговорив далі:

— Ми дістали де-які відомості і... нам... треба їх обміркувати. Я хотів би наперед сказати, що... А втім я уступаю слово товаришу Віталію. Товаришу Віталій, прошу.

„Так і є!“ мигнуло у мене. Але що саме „так і є“—я ще не знав.

Товариш Віталій нервовим різким рухом скинув руки з грудей і по-солдатськи, рівно й дуже твердо підійшов до столу. Виразно дрижачою рукою він похапцем виняв з кишені якийсь клаптик паперу і, держачи його наготові, обвів усіх очима. Вигляд у його був надзвичайний. Нічого подібного я не сподівався бачити у цього раз-у-раз затурканого, обиженого чоловіка. Завсігди, виступаючи на збірках, він тримався якось зігнуто, швидко бігав по товаришах очима, немов підхоплюючи кожний вираз на їхніх лицах і зараз же реагуючи на його. Обличчя у його мінялось щохвилини, одбиваючи кожне почування і тим викликаючи гидливу ніяковість за його.

Тепер же в лиці, в випростаній постаті, в дуже, майже хоробливо, блискучих очах було щось одне, цільне, сильне й *своє*. Наче чоловік скинув, нарешті, стару шкуру з себе й рішив виступити в новому вигляді. Виступити й боротись за його до останньої можливості. Таке вражіння робив він.

Я передчував, що він скаже, я холодів від здивовання, обурення, страху і все ж таки не міг не почути, що Віталій *тепер* викликав щось серйозне до себе, не те зневажливе, дражливе, що раніше, а іменно серйозне,—не можу знайти іншого слова.

— Товариші!—надзвичайно дзвінко, надтріснуто почав він. Але надтріснутість була не від слабости, а швидче від чогось иншого. Почувалось, що чоловік всередині там у себе весь горить, весь напружився до останньої можливости і кожним нервом дзвенить.

— Товариші!—повторив він, глибоко з дрижанням зітхнувши, неначе йому трудно було дихати.— Я мушу вам заявити, що я знайшов автора анонімного листа, посланого чоловікові Ольги Іва... товаришки Ольги.

Я не дивився в цей мент на Танга, але його фігура була в полі мого зору і я побачив, як вона ворухнулась, подавшись наперед. Такий робить рух чоловік, коли почує щось важне для себе. Я перевів погляд на його. Запечатаний здивовано підняв одну брову, немов застигши в нерішучості, що думать, і напружено ждучи дальшого.

Я помітив, що де-хто теж хутко подивився в бік Танга. Ольга Іванівна все так же сиділа вирівнявшись, як затиснута між двома дошками. Тепер ясно було видно, що вона вже знає все, що скаже Віталій.

Віталій зробив невеличку павзу, надаючи змогу приготуватись до того, що ми почуємо, і в той же час і сам готуючись.

— Цей автор,—раптом піднявши ще вище голос майже викрикнув він, — є товариш Запечатаний!

— Що!—вмить рывкнув Запечатаний, стрибнувши з вікна і з виглядом крайнього здивування дивлячись на Віталія.

Але Віталій, ніби тільки чекаючи цього, поспішно махнув клаптиком паперу й, не дивлячись на Танга (я помітив це добре—він не дивився на його), не даючи присутнім виявити своє

вражіння від його заяви, почав тим же дзвінким, стрибаючим, як каміння з крутої гори, голосом читати записку Танга до Віталія.

Скінчивши, він, все так само не дивлячись на Запечатаного, ніби боячись замовкнути, боячись дати товаришам схаменутись, заговорив:

— Цю записку я примусив товариша Запечатаного дати мені! В йому заговорила, нарешті, совість. Ви самі бачите, що ваші підозріння на мене були помилкові. Ви самі бачите...

Я був занадто вражений всім тим, щоб слухати, що він говорив. А він, як в бреду, як в гарячці, трясучись уже всім тілом і лицем, сипав і сипав дзвінками, крикливими, майже безглуздими словами. Пригадуючи потім усе до найменшої дрібниці, инакше дивлячись на те, що сталося, я зрозумів, що Віталій *не міг* зупинитись, він повинен був говорити яко-мога довше. Це був найвищий, найкритичніший момент в тому, що він затіяв. Я зрозумів, що це був пункт, після якого він або мусів стати нарівні з нами, або впасти так, що ніщо й ніколи його вже не підніме. Тим і можна тільки пояснити ту божевільну пристрасність, той натиск, який він робив проти Танга, спішаючи дати пояснення такому вчинкові останнього. З його слів, як я пригадав собі, виходило, що не той нечесний, брехливий і подлий, хто несвідомо, через обставини мусить иноді зфальшувати (як, виходило, він—Віталій), а той, хто, прикриваючись високими принципами чесности, правдивости, свідомо, планомірно бреше й обманює.

Я потім зрозумів, що в цій філіпії проти Танга, в цьому пониженні *Схімника*, а не кого иншого з нас, лежало підняття його, Віталія, до лінії того самого Схімника, поважного й чесного.

Але цілком зрозуміло, що все залежало все ж таки від Танга. Віталій мусів це хоч трошки розуміти. І напевне розумів, так страшно хвилюючись і напружившись! Можливо, що склавши цей план, він в якійсь хвилині виразно розумів, що програє, що ми не повіримо ніяким філіпікам Віталія, бо знаємо і Танга, і Віталія. Він мусів про це думати. Коли ж не зупинився і рішив таки здійснити свою аферу, то хіба від одчаю: або пан, або пропав.

А хто знає, мабуть ще думалось йому, як поставляться товариші до слів Танга, коли буде прочитана записка. У кого є докази, що справжній автор листа він, Віталій? А тут таке свідоцтво самого Танга.

Звичайно, міркування (коли він дійсно так міркував) слабенькі. Досить було Запечатаному розказати, як і для чого він зробив це, щоб зразу знищити всю гарячкову, подлу будову нікчемника.

Я, розуміється, ні на хвилину не сумнівався, що так і буде.

І навіть перші чуття обурення й нетерплячого гніву, які клекотіли в мені, коли Віталій читав записку й говорив, змінились гидливим жалем до його. Я мимоволі уявляв собі, який він буде після того, як дасть свої пояснення Танг і як я підкріплю їх своїм свідоцтвом. Що це за нещасне, жалке, гидке видовище буде! Як зщулиться, як знищиться цей поганець, як завилляє своїми очима, видавляючи на губах розтеряну, убиту посмішку!

Танг весь час стояв недвижно. Крикнувши оте своє „що?!“, він ніби застиг від непорозуміння. Але що-далі, то виразніше й виразніше заспокоювався й якось скупчувався. Він надзвичайно пильно, чудно вдивлявся в Віталія, неначе навіть

забувши про те, що цей говорив. Ніби його вразила думка якась чи що-небудь у самого Віталія. Пам'ятаю, я про себе з непорозумінням гадав, як пояснити такий стан мого друга. Часом на губах його з'являвся ледве помітний усміх, але дивився він на Віталія, не одриваючись ні на мент. Цей усміх і сплутав мене, я зовсім не так зрозумів його. Збила також з пантелику блідість, що помалу розливалась по обличчі йому разом з виразом стислості й рішучості. Він не виявляв ніякої нетерплячки, коли балакав Віталій, тільки де-кілька раз поводив плечима і дуже трудно зітхав. І що далі, то ставав понуріший, скупченіший, то частіше втягував у себе повітря. Часом проводив очима по товаришах, але що-разу, я помічав, швидко одкидав погляд убік і зараз же зупиняв його на Віталію.

Все це було незрозуміло.

Коли, нарешті, Віталій замовк і гарячими, блискаючими очима вперся в Танга, коли всі також повернулись в той же бік й навіть Ольга Іванівна схилилась до його, судорожно мнучи хустку в жовто-блідій руці, — Запечатаний з якимсь незрозумілим стражданням обвів усіх очима, криво посміхнувся, хотів щось сказати їй, не сказавши нічого, похилив голову і кілька ментів стояв так, не то думаючи, не то придавлений соромом.

— Товаришу Запечатаний! Говоріть же! — раптом несподівано й теж надтріснуто вирвалось від Ольги Іванівни.

Запечатаний хутко підвів голову й глянув на неї. Я побачив на лиці його вираз страху. Потім я знав, чого він так злякався, а тоді мене це страшенно здивувало й ще більш знепокоїло. Було вражіння, немов він тільки в цю хвилину

помітив Ольгу і в ній несподівано для його виявилось щось страшне, непередбачене.

— Я...—почав він розтеряно, як чоловік, що мав говорити одне, а мусить схаменутися.

— Та відповідь на лиці його написана!—голосно викрикнув Віталій, не пам'ятаючи себе від хвилювання і почав кусати верхню губу таким рухом, яким собаки чухають лапою довго свербіле місце.

Танг глянув на Віталія. Той покинув кусати губу і зустрів його погляд з таким спалахнілим, болючим, жалким і страждаючим викликом, так несвідомо жадно й трепетно чекав, що, як мені здавалось, від цього всі замерли.

Запечатаний якимось хоробливо посміхнувся і неначе не в силі більше витримати звернені на його погляди, особливо Віталіїв, знов похилив голову.

— Так, я написав того листа...—раптом глухо в землю сказав він.

Якийсь мент після цього, довгий мент, як мені видалось, в хаті було надзвичайно тихо. Перша схопилась Ольга Іванівна.

— Ходімо! — кинула вона до Віталія хрипким, застуженим голосом і, коли той почав щось кричати, як в екстазі до товаришів,—дзвінко з ненавистю повторила:

— Віталій!! Ходімо!

Віталій кинувся до неї й вони, схопивши свої пальта в оберемок, вийшли з кімнати.

Семен і другі почали зупиняти їх, просити ще лишитись, щоб в'яснити, бо тут якесь непорозуміння, але Ольга Іванівна нічого в'яснити вже не хотіла. Чи так, чи сяк, Запечатаний брехав, обманював!

За ними зараз же пішов і Танг. Він ні на кого

не дивився, рухався дуже помалу, спокійно й, як мені здавалось, задумливо.

Після його в кімнаті піднявся надзвичайний гамір. Ніхто нічого не розумів. А найменше я. Я був роздавлений цілком. Голова мені почала горіти і втома, ніби тільки чекавши цього, обхопила все моє тіло, розгвинтивши всі сугуби його.

Я не застав вдома Танга. Але не здивувався тому: я так і відчував, що він повинен не прийти.

На другий день Семен дістав листа від Запечатаного. Підтвержуючи своє признание й не даючи більше ніяких пояснень, він просив судити його як найгостріше й присуд організації послати йому по пошті в N, куди він виїзжав.

Присуд ми винесли непевний: осуджуючи вчинок товариша Запечатаного, але беручи на увагу і т. д і т. д. ми, не виключаючи його з свого товариства й не доводячи до відомости інших організацій, висловлюємо товаришу Запечатаному нагану й строгий осуд.

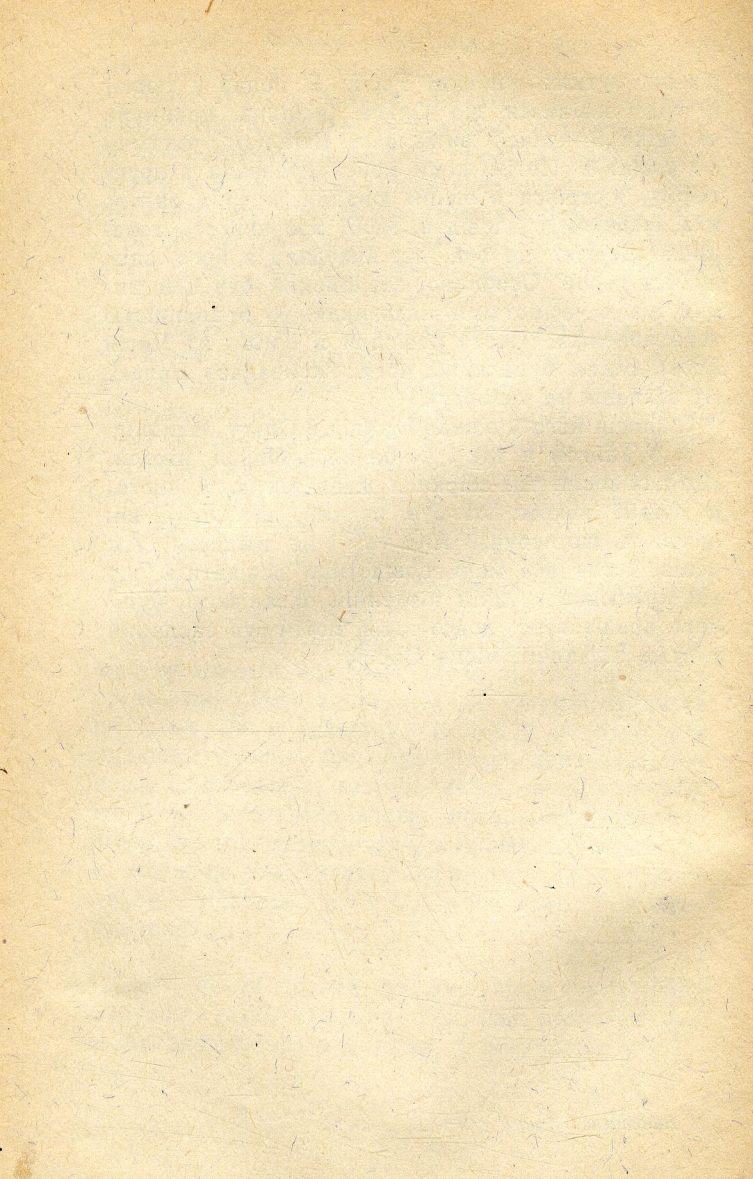
Тільки Ольга Іванівна та Віталій стояли за те, щоб виключити й довести це до відомости інших організацій. Мені здавалось, що Віталій стояв за це через Ольгу Іванівну. Колиб її не було, він инакше говорив би. Але мушу признати: він поводився добре і, взагалі, якось весь змінився. Не було вже угодливости, потеряности, але не виявляв і тої гарячковости, виклику, що на збірці; а також не мав вигляду переможця. Був чудно-тихий, зібраний в собі, мовчазний і навіть понурий.

Мало не на другий же день після того знову вибухли події, які на цей раз рознесли всю нашу організацію на тріски і розкидали нас по

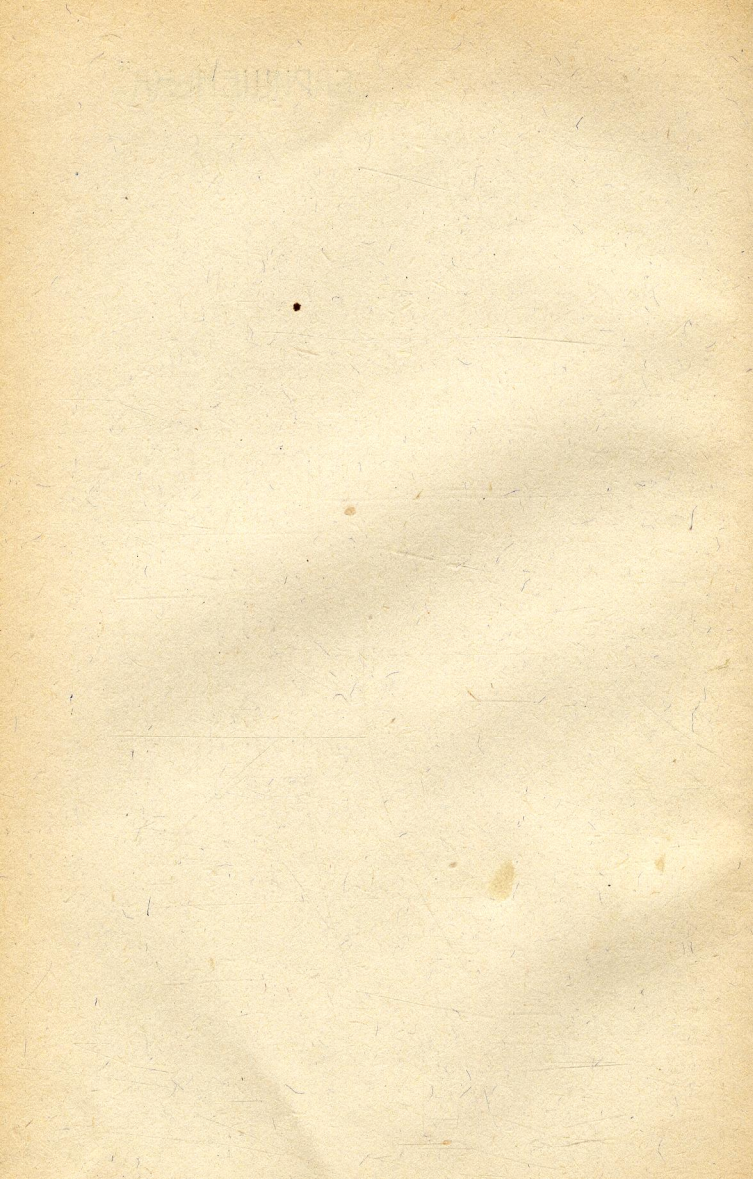
ріжних кутках широкої Росії. Я попав у тюрму й тоді довідався, що Ольга Іванівна покинула чоловіка й кудись виїхала з Віталієм, тікаючи від арешту. Потім, коли мене перевезли в другу тюрму, я стрівся з одним юнаком, котрий багато й з захватом розповідав мені про якогось товарища Сергія. Це був, як виходило з його слів, якийсь герой. Особливо захоплений був цей милий юнак чесністю й надзвичайною правдивістю того чоловіка. (Його повісили в Києві на Лисій Горі). З ним була жінка його, називалася Валею. (Її заслали на каторгу).

З описів його я пізнав Віталія й Ольгу Іванівну.

А з Тангом я так і не бачився більше ніколи. Щодня після тої збірки я ждав від його листа. В тюрмі також. Я був певний, що *мені* він пояснить що-небудь. Але так і не діждався. Аж років через два мені пощастило довідатись, що він працював у одній південній організації, було його арештовано, довго сидів, потім був засланий у дуже віддалені місця Сибіру.

„БАРИШЕНЬКА“.

„Барищенька“.

В хаті й біля хати Сидоренчихи шамотня, гамір, біганина. Баби та молодиці з діловим, заклопотаним і трошки переляканим виглядом бігають то з горниці в кухню, то з кухні в горницю, вискакують на двір, прожогом виливають із мисок, макітер і знову біжать у хату. На долівці—клапті соломи, попіл, розлита вода. На дворі товпляться баби, зазирають у вікна горниці й, склавши руки під грудьми та похитуючи головами, шепечуться. Дітлахи нишпорять по-між спідницями, дряпаються на вікна й прилипають до шибок, широко з таємним жахом і цікавістю роздираючи очі. Вони нічого не бачать через бабів, що товчуться в хаті, але їм все таки страшно. Їх здирають із вікон, дають штовханів та ляпасів, одначе вони не плачуть,—не до того.

На груші, на самому вершечку сидить Сашко, кидає сухими гиллячками в хлопців і огризается. Він сховався туди від бабки Соломії та тітки Катрі. Вони трохи не розірвали того чортового лобуряку, шибеника. Та де ж, нікого не питаючи,—там же розумне таке, що господи! — нікому ні слова не бовкнувши, схопився на коня та й гайнув у Соковате по лікаря! От-от має приїхати дохтурка. А що тут може та дохтурка зробити? Навіщо вона, на якого ката? На той світ запра-

вторити? З тих дохтурів тільки й того, що після них попа клич.

Прийшлося зараз же запрягати у воза коней, та мерщій гнати на хуторі по бабу Чаплю. Думали, що якось бог допоможе і без баби обійдеться; але як той розумник, школяр отой чортів, вихопився з дохтуркою, то треба ж рятуватися.

Тепер баба Чапля вже порається, слава богу, біля Сидоренчихи.

Чоловіків ні в хаті, ні на подвір'ю не видно. Котрі в полі сіно косять, яких погнали на окопи, а більшість на війні.

День соняшний, ясnoneбий, тільки де-не-де пухнаті сиві кужелі випинаються з-за обрію. Вчора був великий дощ і трава ще пом'ята й зализана від його.

Сашко часом злізає трохи нижче, шепотом кличе Юхима, свого товариша й питається, як там у хаті. Юхим, довгобразий, з великими чорними очима, гострим підборіддям, у студентському позеленілому картузі, моргає йому й хита головою, мовляв—нічого, не турбуйся. Сашко завзято спльовує вниз і перекривлює бабів. Від того, що він перехилився вниз, лице йому червоніє й очі робляться пукатими. Одного чобота йому здерли, як ловили за ноги, коли він тікав на грушу, картуз загубив сам. Біляве волосся, жовте на кінчиках, стирчить наперед сердито й уперто.

— А ти сиди там, сиди!

— „Сиди там, сиди“!

— От я тебе перекривлю! Аж на кутні за-смієшся! Ач яке добре! Мати помирає, а воно сидить на груші та з людей сміється! От-так тепер по тих школах вчать.

— „По школах“! Боюсь я вас!

І Сашко знов лізе вгору й дивиться на шлях,

що в'ється по-за церквою. Але там не видно ще дохтурської брички. Тільки череда, розсипавшись по царині, мляво пересовується вздовж дороги.

В горниці на полу лежить Явдоха Сидоренчиха. Вона родить уже другу добу. Два дні й дві ночі в хаті стояв несамовитий крик її, зойк, верещання дітей. Губи її блідо-сині, покусані, запечені нелюдською мукою; руки й щокі подряпані нігтями; волосся розпатлалось, кілька раз промокало, потім висихало і збилось у тонкі, немов з личаків, пасми. Тепер вона, заціпивши зуби, мичить, як замкнена в хліву корова, корчиться й божевільно заковчує жовті з червоними жилками баньки під лоба. Жовте, спухле, з синяками лице вкрите потом і здається — намазане салом. Коліна підняті догори й живіт випинається над грудьми. Коли до неї звертаються, вона вже нічого не чує й не розуміє. І, здається, коли б загорілася хата, вона б так само лежала, корчилась і заковчувала очі.

Коло полу стоїть лава. На лаві ночви, миски, макітри, ложки, віхті соломи, попіл. Біля Явдохи помалу порається баба Чапля, маленька бабуся з червоними без вій, гостренькими оченятками і маленьким ротиком, зібраним до купки, як зашморгнутий кисет. Вона знає своє діло й не хапається.

В хаті ще душ п'ять бабів з засуканими рукавами, спітнілих, червоних, стомлених. Дух спертий, кислий, тяжкий, пахне кожухами, сирівцем, паленою соломою. З вікон на стіл лягли червоно-жовті смуги сонця й золотять на стіні старі за-порошені рожі з паперу.

Баба Чапля щось шепоче про себе й великою ложкою колотить у мисці воду, попіл, сіль, товчене скло й мочу маленької дитини. Баби пиль-

но, з побожним страхом і напруженими очима стежать за кожним її рухом. Маленька, сухенька, червоноока й висхла, як грушка-кисличка, вся в темному, — вона здається їм страшною і могутньою.

Породілля стогне, скриготить зубами, наче кусає сахар, йорзає ногами, синіми на литках, покусаними блохами, з довгими й задертими догори, як полозки санчат, великими пальцями. Баба Чапля починає голосніше шепотіти:

„Алілуя на березі, під берегом, на сірому камені. Там стояли три архангели. Один Масаїл, другий Самаїл, третій Гавраїл. Один мішає, другий надихає, третій випихає“...

Ядвоха скрикує, потім рявкає зо всієї сили, криво набік роззявивши рота, корчиться, сова ногами, дряпа руками круг себе й кричить так, що дзвенять шибки в вікнах. Баби ворущаться, хрестяться, непокоїно мнутьс я на лицах їм такий вираз, ніби це їх корчить і вони от-от самі закричать. Але баба Чапля спокійно колотить у мисці і шепотить. Потім озирається до бабів, киває їм і кладе ложку на лаву.

— Держіть... — коротко каже вона, показуючи на Явдоху.

Одна залазить на піл і від стіни тримає Явдоху; друга держить за ноги, третя за голову. Всі шепочуть молитви й схвильовано, з страхом зиркають на бабу Чаплю. Тепер саме починається справжнє виганання чорта.

Баба Чапля бере миску в обидві руки, щось стиха шепоче над нею, схилившись і дивлячись у густу, сіру мішанину. Потім повертається з нею на схід, дмухає, далі на захід і дмухає. Так на всі боки. Тоді ще щось шепоче в миску і, кивнувши бабам, щоб держали, підносить миску до рота Явдосі.

Явдоха мичить, рветься, реве і з очей, як у замученої коняки, котяться буйні каламутні сльози. Вона не чує нічого й не бачить спасеної миски, що має врятувати її.

— Явдохо!—стиха кличе баба Чапля.—Явдохо, вибий.

Явдоха сіпається, хрипить, а за нею сіпаються й хитаються баби, що держать. Тоді баба Чапля велить ще одній бабі ножем роззявити рота Явдосі. Під крик Явдохи рота роззявляють і баба Чапля вливає туди з миски. Густа, смердюча мішанина плеться на щоки, на шию, на плечі Явдосі. Явдоха вмить стихає, якусь хвилину лежить, немов здивована, потім ще з більшою силою несамовито кидається, вибиває миску з рук баби Чаплі, виривається, схоплюється й хоче бігти. Але її знов хапають, кладуть, тримають. Баби зовсім перелякані, сопуть, тупцюють біля полу. Тільки баба Чапля не турбується, не тупцює й не лякається. Вона все знає, її нічим не здивуєш. Мовчазна, маленька, сухенька—вона знає своє діло.

— Держіть, держіть...—каже вона так, ніби ті піймали курча.—Все буде добре. Це він виходить. Алілуя, алілуя, алілуя...

Потім заплющує свої червоні оченятка, стоїть так якусь мить і тоді говорить:

— А тепер, тіточки, треба виганяти. Ви двоє держіть, а ви двоє мніть черево. Місіть, як у діжі. Руками, руками!.. от-так... Ну!

Дві баби нерішуче стають біля живота Явдохи, як біля діжі і, подивляючись на бабу Чаплю, чи так вони роблять, починають злегка надушувати на черево.

— Дужче, дужче! Добре місіть. Чого мнетесь! Баби натискують дужче, входять в азарт і вже місять з усіх сил. Явдоха витріщає очі, задзи-

хається, не може кричати і з рота її дико, шматками виривається несамовитий звірячий рев.

Але в цей мент на подвір'ї чути дзеленьчання дзвоників, тупотіння коней, гомін, крики. Баби, ті що не місять, кидаються до вікон і зараз же з жахом шепочуть:

— Дохтурка приїхала! Дохтурка! Швидче, тіточки, швидче!

Тіточки починають ще з дужчим завзяттям місити Явдоху.

Двері прожогом розчиняються й у хату швидко входить дохтурка. Місильниці озираються, але не кидають своєї роботи. Баба Чапля стоїть, дивиться на Явдоху і щось серйозно та сурово шепоче. Дохтурки вона ніби не помічає.

— Що ви робите?! — скрикує дохтурка й кидається до полу. Баби спиняються й дивляться на неї, витираючи голими руками піт, що рясно вкрив їхні червоні, розпалені лиця. Явдоха лежить тихо, зомліла.

Але, придивившись до дохтурки, баби дивуються: це не дохтурка, а якась собі панночка, молоденька, гарненька: зовсім дівчина! Білява, рум'яна, на голові легесенький у квіточках капелюх, біленьке, як з павутиння, платтячко на ній, — тільки до танців. Страх їхній опадає й вони з посмішкою презираються. Баба Чапля скоса тільки раз зирка на панночку й каже бабам:

— Дайте пір'їну, треба в носі полоскотать: зомліла Явдоха.

Тим часом дохтурка підходить до полу, одпиха тітку Катрю, бере за руку Явдоху й тримає так для чогось. Сама дивиться їй в обличчя. Потім починає розпитувати, що, як, коли. Голосок її ніжний, дзвінкий, вії на очах білі, як льон, довгі,

а очі великі, сірі. Верхня губа, як у дітей, задерта догори.

Баби відповідають знехотя, поглядаючи на бабу Чаплю. Та посміхається тонесенькою, як волосинка, посмішечкою, а оченятка без вій червоні, гостренькі дивляться вбік. Розпитавшись, панночка починає оглядати Явдоху, делікатно торкаючись руками до її тіла. Усі слідкують з усміхом в очах.

— Ну, баби, діло погане, ви її замучили, — каже, нарешті, дохтурка, — треба рятувати. Так дитина не вийде. Треба щипцями витягати. А ну, поприбирайте з лави все це сміття! Швидко!

Баби перестають посміхатися.

Дитину щипцями витягати?! Та вона сказала, ця баришенька? Наче дохле кошеня з криниці якимись щипцями витягати! Оце так!

Дохтурка бере невеличку скриньку, що привезла з собою й поставила долі біля себе, одсуває з лави миски і ставить скриньку на лаву. Така проворна, моторна, аж куди вам! Так, гадає собі, й кинуться їй помагати, різати живу дитину.

— Ну, швидче, баби, швидче! Чого стоїте? Може померти людина!

— А що ж це буде? — питає тітка Катря. — Що це ви хочете робити?

— Дитину витягати. Вона так не пройде. Мати померти може й дитина теж.

— Та як же витягати?

— Щипцями. Ось цими.

Дохтурка витягає з скриньки щось блискуче, походить на великі ножиці й показує бабам. Потім кладе назад, швиденько засукує руки, виймає з скриньки білий балахон, одягається в його, а сама тим часом розказує щось про те, що ди-

тина так не пройде. Баби слідкують за нею, топочуться й не вслухаються в її слова. Вони вже знають, до чого це йдеться: баришенька дитину просто розріже та й витягне. Було це саме з Одаркою Безтямною, як возили її в земську больницу.

— Ну, ну, баби, часу нема, кожна хвилина дорога. Бачите, породілля лежить без пам'яті. Треба поспішати.

Хто зна, чи помічає дохтурка, що думають баби, вона собі одягається, скидає капелюха, засукує рукава, мие руки якоюсь пахучою водою з пляшечки, витирає тою самою водою оті страшні щипці та весь час балака так, наче ті баби приятельки її.

— Та що ж то ви хочете робити, баришенько?— нарешті обзивається баба Чапля, дивлячись убік і все так само тоненько посміхаючись. „Баришенька“ дивується.

— Та я ж вам кажу що! Дитину витягати.

— Та отими ножами?!

— Атож. Не ножами, а щипцями. Ну, годі балакати. Держіть хвору. Беріть за руки, за ноги.

— Та щоб мені руки одсохли, щоб я хоч торкнулась!—ралтом із серцем, спалахнувши вся, говорить тітка Катря.—Щоб ото я рідну сестру та на той світ своїми руками одправила?! А ще чого вигадайте—щипцями! Бач мені! Оттаке! Їдьте собі туди, звідки приїхали. Хто вас кликав? Не треба нам ніяких дохтурів!

Дохтурка щурить свої сірі очі з пухнатими білими віями й губи їй злегка бліднуть. Вона робиться відразу старішою, поважнішою.

— Не балакайте, тітко, чорт-зна чого й робіть, що вам кажуть,—говорить вона тихо.

— А як же! Оттак зараз і робитиму. Послу-

халась. Та щоб душі спасенія загубила, рідну сестру зарізала!

Баби теж починають із шепоту переходити помалу на голосну балачку й, нарешті, в хаті здійсмається крик і галас. Знадвору тим часом входять ще баби, розпалюють одна одну, отовплюють лікарку, не слухають її, кричать, де-які аж сікаються до неї. Очі всім горять; злі, роздратовані іскорки поблискують все частіше; вимахують руками, закарлюченими пальцями.

Лікарка блідне й тривожно озирається на двері. Пройти туди неможливо. Та й знає вона, що як викаже страх, то цим може викликати ще більший вибух злости. Вона стоїть у своєму білому балахоні, щурить сірі очі, покусює губи й час-від-часу пробує говорити.

Але її не слухають. Десь узялася пір'їна і баба Чапля вже засовує її в ніс зомлілій, непорушній Явдосі. Баби гвалтують, ворожою стіною стають між бабою та лікаркою й поглядають так, що, мовляв, тільки спробуй перепинять бабу. Пір'їна не помагає. Тоді, пошепотівшись, баби хрестяться й знов починають місити Явдоху. Лікарка, побачивши це, широко розплющує очі, на мент кам'яніє, потім раптом все лице її спалахує вогнем, вона кидається на стіну бабів і, розмахнувшись, зо всієї сили б'є по лиці одну бабу, потім другу, третю, розпихає, хапа за руку місильниць і одпихає з такою люттю, що тітка Катря заточується й трохи не пада.

— Геть звідси, чортові душі! — кричить вона і губи їй помітно для всіх дрижать.

Вона знов кидається на юрбу і б'є кого попало. Баби ошелешені й злякані сунуть до дверей, товпляться й, як вівці, викочуються в сіни й на-двір.

— Я вас під суд усіх оддам, я вас в тюрмі погною за це! Геть звідси, щоб ні одної мені тут не було! Геть, геть усі!

Е, ця баришенька не плоха собі вдалася!

Модода, молода, а ручка така, що аж зашарились щоки тих, яким попало по ляпасу.

А найбільше утишують бабів такі слова, як „суд“, „тюрма“. Вони зразу згадують, що ця баришенька—начальство, що приїхала на земських конях із дзвониками.

Баба ж Чапля наперед усіх опинилась на дворі, їй теж загилила дохтурка. Стійте! Не всі виходьте. Дві баби зостаньтесь тут! Помагать мені будете. От ви задні!—зоставайтесь!

Дві молодиці, що найменше галасували, а через те не поспішали з хати й опинились позад усіх, нерішуче зупиняються, дивляться на дохтурку й вертаються.

— Замкніть двері! Нікого не пускайте. Я вам покажу.

Біляве, як вії, волосся дохтурки розкудовчилось і золотистими пасмами спадає їй на зчервоніле, сердите, рішуче лице. Губи вже не дрижать, очі не шуряться. Вона покрикує на бабів, строго наказує, як тримати, що робити; ступає твердо й дивиться на Явдоху теж з таким виглядом, ніби має не дитину витягати, а битися із нею.

А на подвір'ї тим часом стоїть гомін і гудіння, як у вулику серед потривожених бджіл. Ті, що не були в середині, розпитують, хвилюються й сердяться. Та як?! Злякались якоїсь дівчини?! Та що що дохтурка?! Та вона має право різать живу дитину? Хто то дав їй таке право? Де то видано таке?!

Сашко вже давно зліз із груші, скинув другого чобота й бігає серед бабів, жадно прислухаючись

до балачок. Часом шепочеться з Юхимом і тривожно поглядає на вікна, заліплені бабами та молодлицями.

Молода лікарка теж чує грізний гомін знадвору. Вона вже трохи заспокоїлась і тривога холодком подуває їй на серце: а що, як уже пізно, як дитини врятувати не можна, як помре породілля? Чи вийде вона живою з цього баб'ячого киплячого казану? А тут ще одіслала кучера з кіньми на станцію.

Явдоха лежить непорушна і здається мертвою. Сині, брудні ноги її лежать пальцями догори, рівно й моторошно. Живіт випнутий, жовтий, страшний.

Тривога дужче обхоплює лікарку й руки починають дрижати, коли вона береться за щипці. На молодлиць вона вже не кричить, а говорить лагідно, коротко, одривисто. Часом поглядає на вікна, заставлені плямами лиць, од яких у хаті зовсім темно, хоче крикнуть, щоб одступились, не застували, але про себе маха рукою й береться до операції.

Баби прикипають до шибок і стежать за нею.

— Бере, бере ножі!—сповіщають вони задніх. І слово „ножі“ розходиться серед натовпу, наганяє страх, злість, обурення.

— О! Дивіться, дивіться, що робить! Господи, цариця небесна, ріже! вже ріже! Аж Явдоха кинулась! О, кричить! Чуєте? Чуєте?

Навіть крізь скло вікон чути несамовитий крик Явдохи, що прийшла до себе й знов б'ється та рветься в руках двох молодлиць. На подвір'ї хвилювання доходить до того, що юрба кидається в сіни, торга, б'є в двері й кричить:—Не даймо різати!! Пуска-ай! Одчиняй двері! Бийте її, стерву! Що це таке?!

Знадвору б'ють у вікна, шарпають, одна шибка з дзвякотом б'ється й пада всередину в хату. Крик Явдохи тоді чується ще голосніше, несамовитіше, підіймає мороз по тілі. Очі всім стають круглими, дикими, повними жаху й накіпілої люті.

А біля полу між колінами Явдохи стоїть лікарка і, щось беззвучно про себе говорячи блідими губами, вся закривавлена, робить своє.

Коли двері під напором розлюченої юрби одщіпуються й розчиняються і весь натовп оскажелілих жінок вривається з галасом у хату, лікарка підхоплює на руки дитину і підводиться. Серед гамору чується пронизуватий дитячий крик. На руках дохтурки, закрівавлених, покритих слиззю, лежить жовтяво-червоний шматок м'яса, ворухиться, випинається й тоненько верещить. Явдоха ж лежить тихо-тихо, звівши одну руку з полу й ледве водить стомленими, але вмить заспокоєними очима. В хаті зразу стихає. Галас замирає в сінях, в кухні, на дворі, біля вікон.

— Витягла, витягла! Живе! І Явдоха жива! Та малісіньке, крихотне. Та матінко ж моя! Витягла! Живе!

Обличчя всі повернені до полу, до шматочка живого, червоного тіла, розлізаються в посмішки, добрі, зворушливі, соромливі. Зараз же десь беруться ночви, окріп, пелюшки.

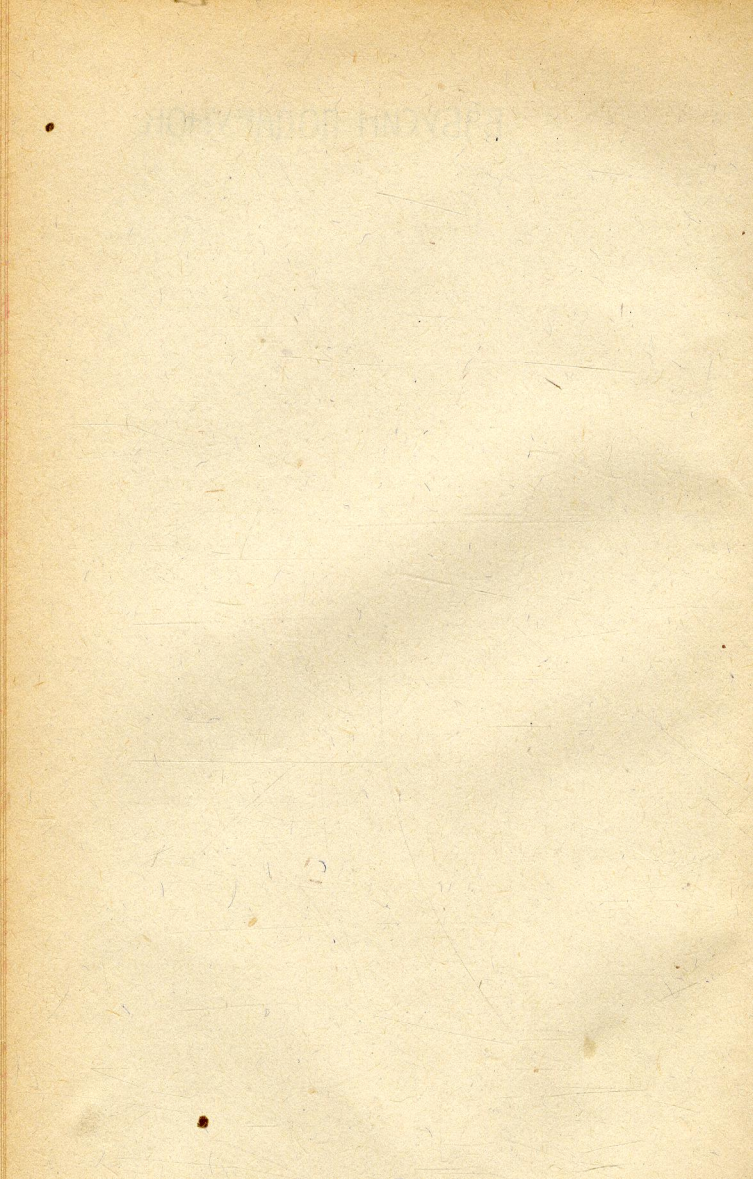
Дохтурка скидає свій закаляний кров'ю балахон, мие знов водою з пляшки руки, потім свої „ножі“ і вже посміхається, лукаво щурячи одне око й збираючи хитрі, добрі зморшки на носі.

А коли її виражають уже з двору, баби товпляться круг брички, хапають її за руки, цілують, просять полічити їх. Сашко сидить на передку з кучером, за яким бігав на село, гордо торжествуюче погляда на юрбу й весело підморгує Юхи-

мові, який стоїть біля брички й заздро дивиться на його.

І довго ще після того, як стихає дзвоник за церквою, гомонять на подвір'ї Сидоренчихи баби. Сонце сідає за городами, сиві листи капусти стають червоними й блискучими. Голосніше кумкають жаби, подихає димом із села, люди варять вечерю.

БАБУСИН ПОДАРУНОК.

Бабусин подарунок.

Саме на Клецання в гості з села приїхала бабуса. Від неї смачно пахло житнім хлібом, товстим полотном і ще чимсь, чого Васько ніяк не міг розібрати. Голова бабусі була замотана в велику хустку, а на дворі аж горобці обливались потом. З-під тої величезної страшної хустки дивилось малесеньке, поморщене, як печена картоплина, та добре-добре личко.

Коли бабуса всіх перецілувала, а Васько почоломкав їй руцю, од якої теж пахло житнім хлібом, бабуса вийняла з-за пазухи хустиночку. У хустиночці було щось зав'язано.

— Оце тобі, шиночку, гоштинчика привезла.

Розв'язавши хусточку, вона взяла старечими пальцями срібного, зовсім новесенького карбованця й піднесла його до самих очей Васькові.

Васькові аж дух забило від такої несподіванки. Цілий карбованець! Та ще ж новенький, блискучий, весь так і грає. Але мама бабусю навіть за руку вхопила.

— Та бійтеся бога! Та як можна такому лобуряці такі гроші давати. Оце, господи! Та він же їх зараз на табак та на всяке чорт-зна-що пустить. Оддай бабусі зараз же!

Ну, та бабуся хоч і була замотана в хустку, а показала себе молодчиною. Коли подарувала, так уже нема чого назад лізти.

— Е, ні, він хлопчик бравенький, він шануватиме бабусів гоштинчик, він його берегтиме та на добре пустить. Еге-ж, Васю? Шануватимеш?

— Шануватиму...—басом сказав Васько, а сам цупко тримав карбованця в кишені в кулаці: а ну, хай тільки спробують одняти.

— Ну, гляди ж ти мені, лобуряко, як протра тиш гроші, то й додому не навертайся. Поцілуй же руцю бабуні!

Васько обережно узяв бабусину руку своєю лівою (бо праву держав з карбованцем у кишені) і чмокнув. Рука була вся чисто в зморшках, горбиках, покарлючена, але така хороша, що Васько взяв та од себе ще раз тихенько поцілував її.

Ну, куди ж тепер податись? Та вже ж не куди, як на Босяцьке провалля. Там, мабуть, хлопці вже давно позбирались. Отто будуть заздрить, як побачать карбованця!

Ну, та й ловкий же карбованчик: щербиночки рівнесенькі; царський патрет як живий та гладесенький; а орел з другого боку не потертий а-ні трішки, аж коле в пальці. І важкенький таки, нівроку йому. А замашний, мабуть, як обнять оттак по ободочкові одним пальцем, а другим піддержати знизу та як махнуть угору, так, десь, і з очей сховається.

А чого можна купити за його? Як що по три копійки десяток цигарок, то це вийде десятків з трицять. Ого! А то тепер можна й чорнорябих купити в Посмітюхи.

Босяцьке провалля було аж за городом. Там колись цілими таборами жила босячня. Вдень вони сиділи кружка по ямках і грали в карти або спали в глинищах, а вночі розлазились по городу й заробляли собі на прожиток усякими ночними способами. Потім цих заробітчан поліція порозганяла звідти й тепер там, у яру, хлопцям чудесно було грати в м'яча, в скраклі, в бабки. Провалля глибочезне, ні м'яч не вискочить, ні бабка. З одного боку—височенна стіна, рівна, глиниста, з кущиками молочаю, які бо-зна як попричеплювались там. З другого—крутий, зелений схил, по якому жовтими мотузками попереплітались стежки. А широке те провалля було таке, що ніхто з хлопців навіть замашним черепчком не міг перекинути з одного боку на другий.

Коли Васько підходив до провалля, заклавши обидві руки в кишені й насвистуючи, хлопці якраз вилізали з його. Побачивши Васька, вони закричали:

— О, Жар-Птиця йде! Ти куди, Жар-Птиця?

Васька звали Жар-Птицею за те, що він був рудий, аж червоний; тільки брови йому були темні та очі сірі, а вся голова неначе з червоного золота. Часом дражнили й Горобеням, а це вже через те, що все лице його було вкрите ластовинням і подібне було до горобиного яйця.

Васько, не хапаючись і ніби не чуючи криків, одсунув кашкета на потилицю й зовсім, як босяк Савка, заспівав:

Говорила сину мати:
Не водись з ворами,
А то в каторгу зашлють,
Скують кандалами.

Циркнувши крізь зуби, він повагом підійшов до хлопців і вмить підставив Посмітюсі ніжку. Брикнувши ним об землю, він насів на його й наступив коліном.

— А хто Жар-Птиця? Га?

Посмітюха затулив лице обома руками, підігнув коліна до голови, весь скоцюрбився й жалібненько закричав:

— Ой, не ти, не ти! Хлопці, обороніть!

— Ну, гляди, а то тут тебе й кончу. Вставай!

Після того поважно подав усім руку й сказав:

— А що, вже додому чи як?

— Атож.

— Отто! Хто ж у таку пору додому йде? Давайте краще в гилки заграємо. Ходім.

Ні, хлопці не хотіли ні в гилки, ні в разовика. Навіть ящірок не хотіли ловити, бо вони вже й у гилки грали й з Микишкиного пістолета стріляли. Микиші трохи пальця не одбило порохом. Вони вже вилізли з провалля, а спускатись знов туди не мали охоти. Васько держав ліву руку в кишені і весь час любовно перебирав пальцями карбованця. Страшенно йому хотілося похвалитись ним, та як його зробити так ні з того, ні з сього,—ще подумають, що він ніколи таких грошей і в руках не держав.

На дні провалля бігали маленькі постаті хлопців,—то, видно по одежі, учні з ремесленої школи грали в м'яча. Унизу за проваллям розлігся город, розкотившись далеко-далеко по долині біленькими будиночками. За річкою, на вокзалі бігав по путях самотній паровоз, попихкуючи, як з люльки, клубами білого диму. Сонце стояло високо й заливало всю долину, гору, провалля, лісок за проваллям і сиво-синій степ за ним та-

кою спекою, що хотілось роззявити рота, як роблять кури, і сидіти десь у вохкому глинищі на дні яру.

Хлопці полягали на траву й позакривали обличчя кашкетами. Навіть Задьора і той приліг, а він же ніколи не міг і хвилинки встояти на одному місці; маленький, чорненький, з стриженою кругленькою голівкою, він був схожий на жвавеньку кузочку, що нишпорить по-між травинками.

Один тільки Васько стояв і, прижмуривши сірі очі, дивився на хлопців унизу. А ліва рука тим часом усе перебирала карбованця; і такий він був милий, такий уже йому близький та знайомий, що хотілось вийняти й прикласти його до щок, до губ, погладити його.

Раптом ліва рука неначе сама собою вийнялась із кишені. Васько переклав карбованця в праву руку й недбало підкинув його на долоні. Ніхто не помітив. Васько ще недбаліше,—так, наче якимсь камінчиком,—почав підкидатися карбованцем. Навіть не дивився на його, ніби задивився на „ремесників“.

Задьора підвів голову, помітивши щось блискуче.

— О! А то що в тебе, Васько?

Васько підкидав собі й не відповідав: нічого особливого, срібний карбованець та й годі, що тут такого дивного.

— Хлопці! А гляньте, що в Васька?

Тут уже підвелись усі: і довготелесий, слабосилий Посмітюха, і опецькуватий, кругленький, як тарауцка, але раз-у-раз ніби сонний, Микиша в рожевій сорочці й новенькому кашкеті. Посмітюха аж став на свої довгі та тонкі, як у коника, коліна й здивовано роззявив рота, який

у його чомусь завжди був слинявий. Качиний ніс його ніби ще довше витягся наперед од дивування.

— Тю! та це ж у його, кренделя, аж цілий руб! Де ти взяв, Жар-Птиця? А ну, покажи! А ну!

Васько й тут не сказав ні слова. Мовчки, байдуже подав карбованця Посмітюсі, а сам звернувся до Задьори й промовив:

— А ну, дай закурити.

Задьора не чув, бо так і кинувся до Посмітюхи.

Посмітюха схопився на ноги, уп'явся в карбованця й давай його обглядати на всі боки.

— Настоящий!—дивувався він усе більше та більше.—Та новий, крендель, хай ти...

— А ну, Посмітюхо, покажи. Та дай, я подивлюся.

— Та одчепись! Та Задьоро! От, крендель!

Задьора таки видер карбованця у Посмітюхи. Тоді у Задьори видер Микиша, а в Микиші вибив із рук Посмітюха. Але тут уже вмішався Васько й одняв карбованця: так і загубить можна,—покотиться, шукай тоді.

— Та де ти взяв його, Жар-Птиця?

Васько заховав карбованця в кишеню й замість одповіді строго сказав Посмітюсі:

— Давай цигарку! Живо!

Посмітюха засміявся своїми синіми зубами й вивернув обидві кишені, держачи їх кінчиками пальців.

— Нема ні чорта,—сплюнув Задьора.—Хоч би хто-небудь потягнуть дав.

— Ну, Жар-Птиця купить,—сонно сказав Микиша.

Посмітюха ехидно прижмурих одне око.

— Хто тобі сказав?

— Та в його ж аж цілий руб.

— Ну, та що?

Васько вийняв знов карбованця й підкинув на руці. Срібло весело й сліпуче заблискало на сонці, Васько обняв по ободочку пальцем, замахнувся, злегка приплющив очі й сказав:

— От би кинути ним туди. Мабуть, перекинув би аж на той бік провалля.

Задьора живенько подивився на Васькову руку з карбованцем, перевів на провалля, в одну мить зміряв і постановив:

— Ні, не перекинув би. Куди-и! І до середини стіни не достав би.

Васько приплющив очі й покрутив головою.

— Ой, перекинув би.

— А ну!—скрикнув Посмітюха.—Давай об що, що не перекинеш. А ну!

Васько поклав карбованця в кишеню й одвернувся від яру.

— Гайда купаться? Га?—сказав він до Микиші.

— Гайда...—сонно згодився Микиша.

Посмітюха уїдливо засміявся:

— От-так перекинув! Ех ти, крендель! „Переки-ну“. Тут, брат, луччі за тебе кидали, та й то не вдавалось. А то він із своїм карбованцем. Та ти б таку річку сліз тут розпустив, якби кинув, що й провалля затопив би.

На Посмітюшині слова вважати не треба було, бо кожний знав, що Посмітюха в'їдався раз-у-раз до Васька за те, що той був дужчий за його. Одначе Васько почервонів.

— А ти б перекинув?

— Та я й не задаюсь. А якби мав карбованця, так не дрожав би над ним так, як ти.

— А ну на, перекинь. На.

І Васько витяг карбованця з кишені й подав його Посмітюсі.

— Бери, кидай.

— Нащо мені кидать? Кидай ти. Я не перекину, а от ти такий крендель, що враз перекинеш.

— І перекину.

— З руки та в кишеню? Це ми вже бачили.

Ну, тут уже зовсім ясно було, що Посмітюха підбивав Васька, щоб той закинув свого карбованця. Хто б таки міг подумати, щоб хто-небудь узяв та й закинув таку суму грошей. І сам Посмітюха не думав, а так патякав із заздрости язиком. Задьора аж розсердився. Він підстрибнув (бо був дуже низенький проти Посмітюхи), насунув тому картуза на самого носа й крикнув:

— Тю-лю-лю!

Так співають посмітюшки у степу.

Посмітюха одсунув кашкета й брикнув ногою на Задьору,—бється він ні з ким не брався, бо був дуже слабосилий, хоч і вищий за всіх; він тільки одбрикувався, одмахувався, а мстився язиком. Але Васько знов почервонів. На носі й над бровами йому виступив дрібненький піт. Він тісно стулив губи й засопів носом. А це вже знак поганий був.

— Ну, а що, як перекину?—хмуро дивлячись просто на Посмітюху, раптом сказав він. І знов стулив губи.

Посмітюха ніби злякався й аж присів на довгі свої ноги.

— Ой, не перекидай! Що ти робиш?!

— А давай об заклад, що перекину!

Васько говорив уже так, що Посмітюха пильно зиркнув на нього.

— Давай,—сказав він завзято й аж кашкета на потилицю одсунув.—На що?

— На твоїх чорнорябих...

Посмітюха од здивовання аж перехилився весь до Васька й витяг до його тонку в синіх жилках шию.

— Я-як? На моїх чорнорябих?!

— Атож. Перекину,—пропадуть твої чорнорябі. Не перекину—пропаде мій руб.

Посмітюха одкинувся назад.

— Та за мої чорнорябі, по-твоему, більше рубля не можна дати?!

— А ні.

Тут Васько вже трохи скривив душею: вся вулиця знала, що за такі голуби, як Посмітюшині, можна було сміливо три рублі дати: трубохвості, масть чиста, носики—як пшенишне зернятко, в льоті—як пух. Навіть Микиша вступився за чорнорябих:

— Ну-у, що ж ти...—у ніс, гуняво, невдоволено протягнув він і заплющив очі.

Посмітюха помалу склав дулю, лівою рукою поміг мизинцеві на правій зробити другу, поклав цю двоїсту дулю на долоню лівої руки й підніс під самий ніс Васькові.

— А оце бачили?

Васько немов і не помітив дулі, і не глянув на неї.

— А ти хотів би, щоб мій руб дурно пропав?

— Чого дурно? Давай на мій ніжик. Як перекинеш—візьмеш ніжик, не перекинеш—даси мені свого чорного м'яча.

— Тоб-то поверх рубля, що пропаде?!—скрикнув Задьора.

— Авжеж. Що ж, я дурно ризкую своїм ніжиком? Яка мені користь, як він не перекине?

Це вже було таке нахабство, що Посмітюху треба було тільки брякнути об землю, видерти того паршивого його ножика й закинути в яр,— хай лазить, шукає за це аж до вечора. Але Васько спокійно взяв ножика, який Посмітюха вийняв з кишені, обдивився його і спитав:

— Скільки ж ти дав за його?

— Два з полтиною. Ти що собі думав? З косяною ручкою, крендель ти.

Ціна йому і з ручкою, і з Посмітюхою разом була гривеник, не більше. Задьора так і сказав це.

Але Васько помалу крутив того ножика в пальцях та й крутив. А губи стали тоненькі, сірі очі гострими, сам увесь зробився червоний, як його волосся, і весь час сопів носом. Е, значить, уже його здорово роздратовано. Коли вже губи тоненькі стали й сопе носом, значить, справа погана.

Посмітюха теж помітив це й ще піддав жару.

— А що? Злякався? Жаль стало? Ех, ти, герої! „Перекину“!.. Так перекидай, чого ж ти? Та гляди, щоб потім не біг до мами та не жалівся. Задаваться усякий може, а як до діла, так і нема. Тоже крендель!

Васько мовчки, помалу, дивлячись у землю, поліз у кишеню, вийняв м'яча й разом із ножиком тикнув у руки Задьорі. Він згожувався на такий заклад. Він не казав ні слова, але раз заклад передається в треті руки, то тут справа ясна.

Задьора аж перелякався. Та як можна?! За цей паршивий ножик закидати цілого, новенького, блискучого карбованця та ще в додачу найкращого на всю вулицю м'яча? Навіть Микиша захвилювався: маленькі сонні очі його затурбувались. Він також почав умовляти разом з Задьорою Васька.

„Та-ж на той карбованець скільки ж то цигарок, агрусу можна закупити, скільки квасу, „фіялки“ випити, цілий день на трамваї можна кататись. А ніжик що? Ручка полуплена та й не костяна, а чорт його зна яка, сам ніжик залізний, погнутий“.

Сам Посмітюха перелякався. Він, правду сказати, зовсім не думав, що Васько згодиться. Він гадав, що той злякається й можна буде посміятись з його та й годі. А на карбованця усі разом купили б і цигарок, і „фіялки“, і агрусу, який Посмітюха страшенно любив.

А тим часом Васько помалу скинув шкіряного пояса, розстібнув блузку й почав скидати її через голову. Ну, коли вже скида блузу,—каюк, нічого не допоможе.

— Ух ти, Посмітюха паршива!—стусанув Задьора того кулаком у бік. Пропав руб.

Посмітюха винувато посміхався й чухав кінчик носа. Микиша кліпав очима й розгублено дивився на Васька. А так би ловко було піти до річки, лягти в холодочку під вербами, а в руці у кожного по пляшці шипучої холодної, з голочками, „фіялки“. Очерет шелестить, гойдається, скидається рибка, пахне лугом.

— Та то й... ну його к чорту... Не треба... І що вони, їй-богу. Отто... Васько, покинь.

І Микиша навіть за рукав потяг Васька. Але Васько закочував уже рукава, усе дивлячись у землю й не розтулюючи тоненьких, збілілих уст. Закачавши, він пустив їх вздовж тіла, потім устромив у Посмітюху сірі, колючі, зовсім чужі якісь очі й сказав:

— Ну, дивись: як поверх отої приступки,—значить, перекинув. Як нижче,—не докинув.

„Приступка“ була вище середини глиняної

стілки. На ній ріс молочай, будяки, якісь кушки. Колись мабуть од гори по ту приступку одвалилась земля.

— Е-е!—скривився Посмітюха.—Ти перекинь аж на той бік, а то...

Задьора не видержав і аж стрибнув до Посмітюхи, як м'ячик.

— Та пішов ти к чортовій матері, масалка ти! От босяк! Та приступка ж нарівні з нами. Усі ж кидають так, даже студенти не можуть до приступки докинути. Не треба, Васько, ну його к чорту.

— Ну, нехай до приступки, нехай... згодився Посмітюха.—Він і до тих хлопців не докине.

Микиша скинув картуза, витер рукавом піт, знов надів, почухав коло вуха, повів плечима: цілий же карбованець пропадає, а на річці так славно.

— Та той, та Васю... От їй-богу...

Гірш усього було те, що Микиша не міг висловити своїх думок. Коли б він сказав словами, як йому було жаль, як страшно, яка його обхоплювала тривога і як могло б бути гарно на річці, то напевне і Васько, і Посмітюха зразу послухались би його.

А вони замість того умовлялись уже про те, як помітить, де впаде карбованець. Добре, як він у глиняну стіну вдариться,—тоді там, на тому місці здійметься малесенький ніби димок. А що буде, як він упаде десь у кущик на приступці або не долетить до стіни й упаде в траву на долині? Васько казатиме тоді, що перекинув.

Врешті, постановлено було так: Микиша мав обійти провалля й стати на тім боці на горі й пильно дивитись, чи не впаде коло його. А Задьора збіжить униз, стане на дні яру й буде

слідкувати, де здійметься димок. Посмітюха ж стоятиме біля Васька й дивитиметься, щоб той не кинув черепочком замість карбованця.

Так-то воно так, але як було вже постановлено, то ні Микиші, ні Задьорі зразу чогось дуже не схотілося йти,—і душно, і ноги болять, і додому вже час. Микиша навіть ліг на землю й закрив лице кашкетом.

— Ну, як так,—сказав Посмітюха,—то ходім на річку. По дорозі зайдемо до Сашка, покуримо..

— До Сашка можна...—згодився Задьора і скося глянув на Васька.

— Ну, так я буду так кидати,—сказав Васько й вийняв з кишені карбованця...

І він уже, кинувши кашкета на землю, почав одступати, щоб розігнатись. І лице було йому таке вперте, завзяте, руде волосся так рішуче стирчало над молочно-білим лобом, що Задьора сердито пацнув Микишу ногою й сказав:

— Ну, вставай, іди на той бік. Ну, паршива Посмітюха, будеш ти пам'ятати. Микиша, вставай, ну його к чорту, лежить, як губернатор.

Микиша мляво підвівся й поплентався по-над проваллям на той бік. А Задьора сердито пострибав униз, як чорненький, кругленький жучок.

От, нарешті, Микиша в своїй рожевій ситцевій сорочці з'явився по-між кущів над стіною провалля. А Задьора давно вже стояв унизу серед купки ремесників і щось оповідав їм. Хлопці позирали то на стіну, то на гору до Васька й Посмітюхи.

Посмітюха лежав на боці, перехрестивши довгі босі ноги й жував травинку. З Васьком він не

балакав, тільки скоса обережно поглядав на нього.

Васько лежав лицем до міста й дивився на його приплющеними очима.

Он там, за церквою, червоніє клаптик залізного даху. Там, під тим дахом, сидить тепер маленька, поморщена, попечена сонцем, вітром і дощами бабуся. Від неї пахне житнім хлібом, половию, клунею. Над бантинами в клуні бувають горобині гнізда. І тепер уже не можна буде поїхати з бабусею в село до неї драть горобців, лазячи по бантинах, їсти огірки з медом, в якому ще zostались крильця й лапки бджіл. І не можна буде купатись у широченному ставку з жовтою, аж білою од глини, водою. А на потовченому, в кізяках березі лежить череда, сонно помахуючи білими, чорними, гнідими хвостами. Чередник Сафон сидить на старому човні, спустивши чорні, вузлуваті, немов корені, ноги у воду. І коло самих ніг його черкають крильцями прожогі щури. Сонце пече в голі плечі, в спину; на селі далеко співають півні.

Навіть додому, он туди, під той клаптик червоного даху, вже не можна буде прийти. „А де карбованець?“ — „Я закинув його у провалля“. Хто закидає гроші в провалля? Та ще такі новенькі, любі, з такими блискучими, чіткими щербиночками? Йому не повірять: для чого закинув, повіщо? Мабуть профиськав на цигарки або, чого доброго, десь із босячнею в карти програв.

І лице Васькові вже не було червоне, і губи тісно не тулились. Ні, ні, цього вже не було. Але тут як раз зачувся тоненький далекий крик з того боку провалля. То гукав Микиша, вимахуючи рожевими рукавами в кущах.

Тоді почав гукати знизу й Задьора.

Васько в ту ж мить схопився на ноги й глянув на Посмітюху. Посмітюха, мабуть, уже давненько дивився на нього, бо чогось ущіпливо посміхався. Васько зразу зашарився, похмурився, стиснув губи в ниточку. А як таким він робився, то й рухи йому ставали зразу повільними, немов млявими, але впертими. Він помалу закачав трохи вище рукав на правій руці, вийняв карбованця, обняв його двома пальцями, стиснув і тоді мовчки показав Посмітюсі. Посмітюха посміхнувся й раптом сказав:

— Ну його к чорту, Васько. Не треба. Все одно ж не перекинеш. А руб пропаде.

— Хай пропада. А я тобі покажу...

Що саме він мав показати. Васько не договорив, бо зараз же одступив кроків на п'ять назад, крикнув „Ди-ви-ись!!“, розігнався, люто закинув руку з карбованцем назад, потім з усіх сил махнув нею, аж поточився. „Вші-і“, — засвистів карбованець над проваллям. А Васько й Посмітюха як були, так і закам'яніли, устроївши очі в стіну й бігаючи ними по ній. Мокрий від слини рот Посмітюхи аж роззявився. Хлопці внизу теж застигли, розсипавшись по яру й задравши голови догори. Микиша стояв серед кущів і тривожно водив головою в різні боки, прислухаючись, чи не впаде де коло його.

І раптом внизу всі дзвінко закричали, а Васько перед тим за одну мить побачив, як трошки вище „приступки“ знявся легкий димок од сухої глини.

— Перекинув! Перекинув! А що? Над приступкою впав! Бачив? Бачив?

Посмітюха нічого не бачив.

— Ну, то ходім униз, ходім! Там бачили добре.

Внизу, справді, бачили всі, як карбованець вдарився над приступкою, трошки-трошки, на аршин вище за неї. Як раз коло самої дірки горобиної. Вся стіна була неначе попровірчувана дірочками. В тих кругленьких дірочках горобці та різні пташки мали гнізда.

— От Васько! От молодця! Ну й Жар-Птиця! Цеж ніхто ще не міг перекинути. І рубля не пожалів.

І Задьора, і ремесники обступили Васька, пробували його мускули на руці; де-які пробували й собі кидати. Васько посміхався сірими очима та все одчиняв то зачиняв Посмітюшин ніжик. М'яч кругло випинався в кишені.

А Посмітюха лежав собі на горбочку, закривши руки під голову, і пацав цибатими довгоп'ятими ногами. Лежав і подивлявся на Васька з зловтішною посмішкою.

— А що, Жар-Птиця,—раптом закричав він,—добрий ножичок? Правда, варто за його закинуть рубля? А я ж за його аж двацять копійок новеньких заплатив. Побий мене бог, двацять копійок.

Васько довго дивився на його, немов роздумуючи, що з ним зробити.

— А ти ж казав, що два з полтиною заплатив? — сказав він тихо.

— Так на те ж і говориться, щоб дурні повірили. От крендель!

— Та ти звісний мошеник! — скрикнув Задьора.

— А тобі яке діло?

— А що ж ти дuriш? Він би, може, рубля не кидав, якби знав.

— Так за те ж він герой, перекинув. А тепер нехай заплаче та мамі пожаліється. Або, коли вже такий молодець, то хай вилізе на приступку та й візьме свого рубля. Він, мабуть, там лежить.

І Посмітюха, сміючись, задер голову до стіни. З землі до приступки було десь сажнів з десять. Всі мимохіть також глянули туди. Куди там вилізти! Рівна, крута, височенна стіна та й годі.

Правда, з гори до приступки було ближче, сажнів з чотири-п'ять, але так само й високо, й рівно, і ще страшніше, ніж знизу.

Васько все стояв і дивився вгору, а Посмітюха лежав і з посмішкою пацав ногами.

— А що, вже бачиш, де саме лежить?—кричав він.—А ловкий, я вам, братця, скажу, карбованчик був. Страшно жаль. Ех, якби я був герой, я б таки поліз... Та що ти все дивишся, Жар-Птиця? От ти, птиця, візьми, полети та й найди.

Де-які хлопці сміялись і поглядали на Васька, а де-котрим, видно, і шкода було. А Посмітюха, поглядаючи на тих, що сміялись, мстився далі.

— Задьора, а ну подивись, чи вже мокра сорочка од сліз у нашого героя. Та дай йому свою, а то затопить нас усіх отут-о. Не плач, Жар-Птиця, не плач, купе батько калач, медом помаже, тобі покаже, а сам з'їсть. А за карбованця дасть тобі іншого меду.

— Ой, гляди, Посмітюха, щоб тобі не попало меду,—сказав Задьора й подивився на Васька.

А Васько ніби нічого не чув. Він одійшов трохи назад, підняв голову догори й водив очима по стіні, наставивши над ним руку дашком.

— Що, Васю, що, любий?—аж підвівся Посмітюха.—Не надивишся? Дивись, дитино моя, ди-

вись, он та-ам-там він лежить. Он на тій, на тій приступочці. Зайди ще трошки з другого боку...

Васько, справді, одступив трохи вбік.

От-так. І звідсіля подивись. От-от. Височенько-височенько закотився. Правда, Васю?

Хлопці вже стали реготатись. Навіть Задьора не втерпів і посміхнувся.

— Ех, бідний Васю, раздобув десь карбованця і взяв та й закинув. Тепер укусив би себе за руку, так стидно. Що ти його робитимеш? Хм! І герой, а рубля нема.

Васько спустив руку з лоба й подивився просто на Посмітюху. Але чи через те, що він довго дивився угору, чи чого іншого, очі йому були якісь чудні: не то невидючі, не то занадто ясні; сам був неначе зблідлий, так що ластовиння, ніби бугриками, виразно виступило на носі, а волосся аж вогнем горіло над білим-білим чолом.

— Що? — сказав Посмітюха. — Бачив, де лежить? От, коли ти такий герой, то достань його звідти. То, брат, не штука: — розмахнуться та шпурнути. Так усякий дурень перекине. Якби всякому не шкода було грошей, так усі перекидали б щодня. Таких розумних, як ти, не багато. А от ти тепер достань, от що. Оттут-то я вже з тобою на що хочеш поб'юся. Ні, ти оттут виграй у мене! А то виграв паршивого ножика й задається. Крендель який!

— Ну, давай об заклад... — раптом сказав Васько. Сказав собі зовсім тихенько, ніби спокійно, тільки трошки хрипко, так що потім аж кашлянув кілька раз. І сам ледве-ледве, бліденько посміхався.

Посмітюха навіть не зрозумів.

— Який заклад? Що достанеш рубля?

— Атож.

Посмітюха витріщив на його очі.

— Оттого, що там лежить?!

— Атож.

Посмітюха глянув на височенну стіну, на Васька, знов на стіну й потім на хлопців. Ті також поглядали на стіну, на Васька, на Посмітюху й нічого не розуміли. Чи сказився Васько, чи жартує, дурить.

— Оттого рубля, що закинув?! Отам-о, о?!

— Атож.

Посмітюха зрозумів: хоче налякати, щоб таки його зверху було.

— Ну, що ж, давай...—сказав він ніби зовсім серйозно.

— Що ставиш?—спитав Васько, і знов у горлі йому захрипло, і знов він прокашлявся. А очі такі самі були чудні, ясні-ясні, а губи бліді, аж синюваті.

— Та що хочеш. Хоч і чорнорябих. А ти що?

— А я...

Васько лапнув за кишеню: там був ніжчик і м'яч.

— Ну, а я ставлю левольверт.

Дома у Васька на горищі лежав захований маленький, гарненький револьвер. Васько знайшов його на шпалах, як ходили вперше купатись на Чорну Скелю. Йому Микишин брат, пошта-льйон давав уже три рублі, та Васько не схотів.

— Давай левольверт...—згодився Посмітюха.— Тільки гляди ж, щоб по правді. Це ж ти навсправжки б'єшся об заклад? Щоб потім не ка-зав, що...

— Давай руку...—сказав Васько й ступив до Посмітюхи з протягнутою рукою.

Посмітюха схопився на ноги й швиденько по-дав йому свою.

— Стой!—закричав він, міцно держачи Васька за руку й обертаючись до хлопців.—Хлопці, глядіть же, от при вас діло йде. От він каже, що достане з приступки, он звідти, з тої стіни, он звідти того рубля, що закинув! Так?

— Так! Так!—загомоніли де-які. А інші мовчали й дивились на Васька, що той скаже.

— Так, Васько? —звернувся й до нього Посмітюха.

— Так,—хитнув головою Васько.

— О! Чуєте? Ну, і як достане, то я йому маю оддати пару своїх чорнорябих...

— Тих, що з синіми шийками...—вставив Задьора.

— Тих, що з синіми шийками. Інших у мене немає, крендель ти.

— А ти купиш паршивеньких і підміниш. Жулік...

Посмітюха уважно глянув на його й подумав, що це думка таки не погана.

— Сам ти жулік. Ну, а як не достане, то він мені дає свого левольверта бульдога. Так?

— Так...—знов хитнув головою Васько.

— Глядіть же, хлопці! Розбивайте тепер!

Двое чи трое рук потяглося з купки й розбили зчеплені руки Васька та Посмітюхи.

Посмітюха тоді махнув рукою й весело закричав:

— Ну, маємо левольвертик! Ловкенький, рублів шість зразу дадуть. Шостизарядний. Доставай, Васю, рубля. Ну? Лягай, хлопці, на траву, будемо дивиться, як Жар-Птиця буде на стіну летіти.

Васько не слухав. Він одвів убік Задьору й щось почав йому шепотіти. Часом він показував рукою на стіну; Задьора також туди дивився й хи-

тав головою. І видно було по лиці Задьори, що він усе більше та більше дивувався.

— Е, колдувать не можна!—закричав Посмітюха, сміючись.

Задьора ще раз хитнув головою, насунув кашкета по самі очі й що-сили побіг по долині до схилу провалля. А Васько ліг собі на горбочку, затулившись ліктем од сонця, і злегенька замуликав на голос „Говорила сину мати“.

Посмітюха й хлопці були тим здивовані.

— А що ж це таке, Жар-Птиця? Чого ж ти не достаєш?

— Доста-ану!

— Так чого ж ти ліг?

— А так. Ось вернеться Задьора з города, тоді буду доставати.

— Чого ж він туди побіг?

— А твое яке собаче діло?

Хм! Щось вони затівали непевне. Ще, чого доброго, справді достануть карбованця.

Посмітюха занепокоївся.

— Як же ти будеш доставати?

— А от побачиш.

В цей саме час Задьора зустрівся з Микишою на схилі гори. Поговоривши, вони разом подряпались на гору й хутко сховались за нею. А Васько лежав собі, посміхався й легесенько наспівував.

Ей, він таки щось вигadaв!

Але скільки Посмітюха й хлопці не допитувались, вони нічого від Васька не дізнались. Та хіба в цього рудого чорта щось витягнеш? Він і так був не Жар-Птиця, а Жар-Риба, говорити зовсім не вмів, а тут ще й навмисне не хотів.

— Та скажи, Васько!.. Га! От горобеня паршиве. Скажеш, Рудя ти?.. Та скажи хоч, куди побігли Задьора та Микиша?

Васько собі лежав і травинкою дражнив комаху в траві. Комаха смішно так сідала на задні лапки, наїжувалася й сердито хапала кліщиками травинку.

— А гов-гов-ов!! Гей, гей-ей!!—раптом закричали з гори Задьора й Микиша. У Задьори на руці щось було намотане, він підіймав ту руку й щось кричав.

Васько зразу схопився на ноги й кивнув головою Посмітюсі.

— Ну, ходім.

— Куди? А, рубля доставати?

— Атож, рубля доставати.

І, не пояснивши більш нічого, побіг на гору. Нічого не вдієш, мусіли бігти за ним і всі.

Виявилось, що в Задьори на руці висіла намотана товстелезним бубликом шворка. Там же на горі, Васько розказав, як саме він хотів доставати карбованця.

Це штука зовсім не хитра.—треба було тільки догадатися. Він візьме шворку, гарненько прив'яже її за кущ, що як раз врівні з приступкою, і пустить униз. А тоді по тій шворці спуститься на приступку. Там знайде карбованця, сплуне вниз, у провалля, і вилізе собі з карбованцем у кишені на гору. От і все.

Що й казати,—штука була проста. Але коли хлопці глянули на те височенне глинище, коли зміряли оком те провалля, вони з недовір'ям і острахом подивились на Васька.

— Та бре?! Та невже полізеш?!

— Ну, а що ж? Щоб пропадав там руб? Та щоб заклад Посмітюсі програв?

І знову очі Васькові були немов невидючі, губи бліді, а голос з хрипотою. Він узяв з руки Задьори шворку, закинув її собі за плечі й пішов уперед, на той бік яру. Хлопці, перешіптуючись, ішли позад його.

Ні, це таки було не так просто, як здавалось здалеку. Насамперед, до куща прив'язати шворку було неможливо, бо вона могла сковзнути з куща. Самі кущі були якісь хирляві, ріденькі,—ще вирвуться з коренем і разом з Васьком полетять у провалля.

А що найголовніше—це те, що було страшенно ж високо. На серці й у животі ставало так якось тоскно, нудно, важко, як дивитись униз, ноги робились мя'кими, підгинались, руки слабלי, по всьому тілі прокочувався гидкий, млосний холодок. Де-які хлопці, зазирнувши в провалля, швиденько одсувались і сідали на землю,—їм здавалось, що їх туди так і потягне якась сила. А один з ремесників, ще зовсім мале хлопча, подивився униз, зблід і з плачем кинувся до Васька. Ухопившись за його обома руками, він чи то тяг його куди, чи не пускав і, весь скривившись, кричав:

— Не тре-е-ба, не треба! Не хочу, не хочу!

У де-кого з хлопців почали уже теж наливатись очі сльозами й кривитись так само лиця. Але Васько дуже розсердився й одпихнув од себе малого. Сказився хлопець, чи що? А чого треба тут чужим? Комедія тут яка, чи якого чорта?

Ремесники одвели вбік малого й самі трохи одступили.

Раптом Задьора вхопив Васька за рукав і потяг його вбік.

— Знаєш що, Васю,—таємниче гаряче зашепотів він йому,—давай я, знаєш, поговорю з По-

смітюхою. Він одкажеться, їй-богу, одкажеться, я вже бачу по йому. Ну його к чорту, Васю. Знаєш, Васю, побий мене бог, не треба.

Васько вже тонесенькою ниточкою стулив губи. Уже стулив! Сам же був блідий, як кістка, а як дивився униз, то аж злегка хитнувся назад,—Задьора ж це бачив,—а от губи вже вперто, за-взято стулив.

— Їй-богу, Васю, Посмітюха одкажеться. А потім, знаєш, ми зробимо так: понесем твого ле-вольверта до Микишиного брата, й він тобі дасть за нього три рублі. Та, знаєш, попросимо, щоб він дав одного новенького рубля. Він, знаєш, дасть. От побачиш, він на пошті достане. У нього багато новеньких рублів. Спитай Микишу.

Васько мовчки слухав, дивлячись у землю, і пальцем ноги качав суху палічку. Потім підвів голову й сказав:

— Шворку не за куща, а он за того берестка прив'язать можна.

На сажень від кущів ріс тоненький, удві хлопчачі руки завтовшки бересток. Він, здавалось, одбіг од байраку, що починався трохи далі, не-наче хотів побігти й подивитись у провалля, та не добіг і зостався тут сам.

Більше нічого Васько на Задьорині слова не сказав. Він пішов в'язати шворку до берестка. Що ти з ним після цього говоритимеш?

— Та не стане шворки до приступки, як прив'яжеш до берестка...—сердито сказав Задьора.

Васько зробив добру, глуху петлю й затягнув її на бересткові. Робив усе дуже помалу, повільно, немов спросоння або в задумі. Так само підніс вірьовку до провалля й кинув її туди. Стіна угиналася підковою. Васько одійшов на ріжок підкови, ліг на землю й подивився вниз. Звідси

було зовсім добре видно приступку. Шворка лежала, згорнувшись ковбасою на кушах молочаю,—значить, було її доволі. А сама приступка була завширшки ступнів у два,—не то що стати, а й лягти на ній можна було. Униз Васько старався не дивитись. Після того спробували шворку: витягли її, вхопились всі за край її й почали тягти. Бересток аж затрусився, але шворка й не тріснула.

Ну, можна було вже й спускатись.

Васько знов помалу скинув блузу, поклав на неї пояс і кашкет, підперезався ще тісніше й обв'язав себе по-під пахвами й по поясі кінцем шворки,—це на всякий випадок.

Посмітюха вже не сміявся на горі. Тут було не до сміху. Він стояв собі осторонь і мовчки слідкував за всім, що робилось, а губи так само мокрі були, як і внизу.

Де-які з хлопців пішли на краєчок підкови, щоб збоку дивитись, а Задьора, Микиша та ще де-хто з ремесників лишилися тут, щоб допомогти Васькові.

Але чим би вони могли допомогти? Васькові треба було тільки вхопитись за шворку та й спустатись. Як сам собі pomoже, то й добре, а як ослабнуть руки, як злякається, то й бог не може.

А як не ослабнути рукам, коли, лежачи на землі й виставивши саму тільки голову над проваллям, стає так страшно, що м'якнуть і руки, і ноги, і голова, і під серцем так ние, що аж плечі починають боліти.

Васько став на коліна над проваллям і зазирнув. Але зараз же одсунувся й глибоко зітхнув, немов захлибнувшись. Лице йому було сіре, а ластовиння, як краплинки іржі, темніло на носі.

— Васько, плюнь, не треба!—плачучим голосом крикнув Задьора й рачки поліз до нього.

— Не треба Васько!.. гуняво й тривожно сказав і Микиша.—От, їй-богу... Ну, й що вони... Тут он так, що аж...

Більше нічого Микиша не міг сказати, але те, що сказав, було сказано таким голосом, що камінь, що костяна ручка зворухнулась би, якби могли зрозуміти.

А Васька це ніби тільки підштовхнуло, він шарпнувся, неначе вколотий, ще тісніше стулив губи, очі зробив колючими, злими, скляними. Швидко повернувшись задом до провалля, він ухопився обома руками за шворку й поповз до нього. На краєчку спустив ноги вниз і став помалу перебирати руками, зсуваючись все нижче та нижче. Земля й глина з гуркотом почала осипатись під його ногами.

Задьора, Микиша й усі інші перебігли до тих, що лежали збоку, лягли поруч з ними й, виставивши самі голови, стали дивитись на Васька, затаївши духа й не ворущачись.

Васько спускався помалу, поволі сунучи одну руку по шворці, а другою цупко тримаючись. Все тіло його хилиталось, як відро у криниці, й терлось об стіну. На рудому волоссі вже лежали грудочки глини, за вухом, як перо у писарів, повисла суха бур'янинка. Хлопцям видно було, як Васько часто кліпав одним оком, мабуть, за порошило. Око було невидюще, напружене, витріщене, як у мертв'яків. Ах, якби ж він хоч не дивився униз! Не дай бог гляне! А до приступки ще ж саженив з двоє. А що, як приступка обвалиться? Васько повисне й зудишиться на шворці. Тільки б він усе таки не дивився униз. Той великий камінь там, у долині, здається звідси та-

ким маленьким, а весь яр таким чужим, таким страшним, що Васько не вдержиться. Ніхто б не вдержався.

Щоб передихнути, хлопці часом одводили очі од Васька й дивились на місто. Широко-широ-чезно розкотилося воно долиною степовою. І так тепер любо, так легко, так чогось сумно дивитись на ту залиту сонцем, спокійну, поважну широчінь. Он рівно, ясно й як завжди блищить одним боком баня на соборі, подібна до величезної цубулини, в якій замість хвоста—хрест. На вокзалі блискотять гострими гольчастими іскрами рельси. Садки кротко кучерявляться по-між білими стінами будинків. А над усім цим велично, без краю розгорнулось високе, прозоре, тепле небо з сліпучим вогненим сонцем посередині. І не вірилось, що тут, над глибоким проваллям на шворці теліпається Васько й от-от могло статися з ним щось страшне.

А Васько тим часом зсувався все нижче та нижче. Мабуть руки йому почали вже стомлюватись, замлівати, бо він уже не перебирав ними, а тільки держався й так спускався. Лиця вже не видно було, тільки червоніло руде, засипане глиною волосся на маківці та біліли запырошені плечі.

Раптом він зупинився, обережно повернув голову набік і глянув униз. Потім швидко почав перебирати руками й, нарешті, став ногами на приступку.

Хлопці глибоко перевели духа.

— Твердо стояти, Васю?—не витримав і крикнув Задьора.

Васько, держачись одною рукою за шворку, другою напнув рукава й почав ним витирати запыте потом і засипане глиною обличчя. Утершись,

він обережно, не випускаючи з руки шворки, став надушувати ногою по приступці то в одному напрямі, то в другому. Тоді задрав голову догори, знайшов очима голови хлопців і хрипло крикнув:

— Твердо!

Ну, тепер можна було вже шукати карбованця. Васько трохи спочив, притулившись спиною до стіни, потім став одною ногою розгортати кущі молочаю й пильно заглядати в них.

— Васю!—крикнув Задьора.—Ти подивись коло дірки. Він коло самої дірки вдарився. Чи не загруз у глині там?

Васько одхилився всім тілом од стіни й обдивився. Справді, трохи далі була кругленька, як хаврашина нора, дірка. А краєчок її як ножем щось зрізало, видно, що зовсім свіже. Мабуть, карбованець влетів у саму дірку й десь там лежить тепер.

Васько підступив трохи ближче, взявся краще лівою рукою за шворку, а праву помалу, щоб часом не закотить далі, коли він там є, карбованця, почав сунути в дірку.

Хлопці жадно, не дихаючи, слідкували за кожним його рухом і навіть не бачили провалля, не почували страху. Посмітюха теж лежав поруч з Микишкою й, роззявивши рота, забувши про все, дивився вниз.

І вмить усі аж хитнулись од жаху назад! Васько чогось несамовито закричав і одскочив убік од дірки. Страх його, мабуть, був такий великий, що він забув, де стояв, і через те одскочив на самий край приступки. Тут він хитнувся, замахав руками, як ті, що топляться. і... впав лицем, усім тілом на стіну.

Задьора затрусився і зуби йому, на його диво, самі собою дрібно-дрібно зацокали. Так вони цокають, як довго купатись у холодній воді й вилізти на вітер. Він заплющив очі й обома руками, скарлюченими пальцями вгрібся в землю коло себе.

Але зараз же й розплющив! Васько всім тілом припав до стіни й стояв так, повернувши голову до дірки. Потім раптом швидко-швидко почав перебирати руками, підтягуючи себе вгору й помагаючи ногами й озираючись назад.

І несподівано спинився, повисів так якийсь час і помалу, озираючись, став знову спускатись. Хлопці думали, що йому закрутилась голова або сил не стало.

— Хлопці! Треба витягати Васька!—закричав Задьора й хотів вже одповзати од провалля, але в цей мент Васько крикнув знизу:

— Задьора! Виламай мені доброго кийка! Швидче! Тут гадюка! Вона сидить у дірці! Трохи не вкусила мене! Швидче! Та замашного виламай!

Тим часом він вийняв з кишені ножичка, розчинив його і взяв у праву руку.

— Васю!—закричав Задьора. — Ти гарненько обв'яжи себе під пахвами й держись руками, ми тебе зараз витягнемо! Чуєш?

— Чую! Виламай палицю й кинь мені сюди! А тягти не треба! Та швидче!

Навіщо йому була та палиця? Битись з гадюкою? Тікав би швидче звідти, будь воно проклято—і карбованець той, і левольверт, і чорнорябі. От упертий, не дай же бог!

Але що ж тут з ним сперечатись, не тягнути-ж його силою,—він швидче вниз стрибне, ніж дасть себе витягти. Треба було ламати кийка. Виламали аж три. Задьора ліг над проваллям, над

самою головою Васька й пустив на нього палицю. Але вона вдарилась кінчиком об виступ, перекинулась і сторчкака полетіла в яр, не скоро вдарившись об землю. Занадто близько до стіни пускав Задьора. Другу він одвів далі і випустив. Вона впала на плечі Васькові й, коли б той не підхопив, також упала б у провалля.

— Є! — крикнув Васько й спробував кийка у руці. Нічого, замашний був кийочок, на кінці ще й ковінька, аби тільки влучив по гадюці, то вже не сичатиме більше.

Хлопці гадали, що він тим кийком почне зараз же виганяти гадюку з нори. Але Васько замість того зручніше вмостився біля стіни, підняв праву руку з палицею догори й так і застиг. Рішив, значить, підстерегти й тоді бити.

Хлопцям дірки не видно було, але вони тим уважніше вп'ялись очима в палицю. Як вона хоч трохи хиталась, вони всі витягали голови, як гуси, й напружено чекали.

Але минуло хвилин десять, п'ятнацять, двадцять, а рука все так само стирчала з націленим кийком і тільки злегка від утоми похитувалась. Може гадюка якоюсь іншою діркою втікла? Або згорнулась собі там у норі та й спить? Доки ж її дожити?

Хлопці спочатку боялись і ворухнутись. Потім стали перешіптуватись, а далі й голосніше балакати. Микиші вже хотілось їсти й голова боліла від сонця.

— Васю!.. Васько!.. — обережно погукав Задьора.

Васько не ворухнувся. Хлопці злякались і попритихали, знов устроївши всі очі в кийок.

Сонце пекло й палило просто в лице Васькові. Хлопцям шиї були вже мокрі від поту й маленькі мушки від цього роями крутились над головами

й залазили в носи, в вуха, в рот. Хлопці втирались рукавами, одмахувались від мушок, сяк-так помагали собі, а що ж то Васько мусів робити? Він стояв непорушно, як закам'янілий, і тільки палиця то непомітно спускалась трошки нижче, то знов піднімалась.

Знов Микиша зашепотів: ому вже хотілось і їсти, і спати, і купатись. Троє ремесників пошепотілись між собою, одповзли й потихеньку пішли додому. Посмітюха перекотився на їхнє місце й накрив голову кашкетом з другого боку.

— Васю!—знов потихеньку гукнув Задьора.

Васько замість відповіді підвів червоне від утоми й сонця лице й мовчки погрозився палицею.

— От чорт його зна...—пробурмотів Задьора.— Доки ж він там стоятиме?

Микиша обома руками сердито почав чухати собі шию, голову, спину. Сонне, пухке лице його з маленькими очима почервоніло й розпарилось.

— Ну, їй-богу... — захмикав він. — От це, то й... Коли ж вона вилізе? Може завтра? І що вони, то й... І мухи ще...

Словом, справа затягалась бо-зна на скільки. Головне, справді, було невідомо, коли ж тій гадюці захочеться вилізти. Та й чого вона неодмінно вилазитиме зовсім? Визирне одним оком, побачить, що та людина ще тут, та й знов сховається. Її ж не перестоїш.

— Васько-о, — жалібно загунявив Микиша, — вилазь уже!..

Тоді Васько пустив униз руку, задер голову й неголосно проговорив:

— Ідіть собі додому, мене не ждять. Я не вилізу, поки не достану рубля. Він там, у дірці... Та, то й, Задьора, зайти до нас та скажи, що я

ночуватиму в тебе. Чуєш? А тепер, скажи, пішов за арифметикою до Сашка. Чуєш?

І вже знов підняв руку з палицею.

Та то, виходить, він аж ночувати збирався на отій приступці?! Оце добра справа!

Задьора, Микишка й Посмітюха почали пошепки радитись, що ж його робити. Покинути тут самого Васька, як він каже, розуміється, ніяк не можна було. Але ж і сидіти тут над проваллям, не ївши цілий день, також не випадало. Отож постановили так: Посмітюсі з Микишкою іти додому, розстаратися там на їжу й таскати сюди, а Задьорі сидіти тут і ждати їх. Вони всі разом поїдять і Васькові на шворці спустять туди, на його чортову приступку, щоб вона була раніше завалилась.

Микиша й Посмітюха охоче пристали на таку постанову й швиденько одповзли од кручі. За ними пішли й ремесники. Зосталися над проваллям тільки Васько на приступці та Задьора над ним.

— Васько! Микиша з Посмітюхою пішли в город та принесуть нам їсти! Чуєш, Васю?

Васько, не підводячи голови, хитнув нею кілька раз і застиг. А Задьора поклав голову на лікоть і став дивитись на місто.

Коли сонце напікало Задьорі один бік до того, що здавалось, от-от закуриться сорочка на йому, він перевертався на другий бік, закривав кашкетом другу сторону голови й знов лежав. Часом він одповзав за кущі, нишпорив по-між ними, шукаючи пташиних гнізд, лежав у холодочку й знов вертався над провалля. Васько все стояв так само, замахнувшись палицею над діркою, не міняючи пози, не ворущачись, як заклятий на-

віки в такій постаті. Чи не заворожила його ота сама гадюка? Може то відьма перекинулась у гадюку й зачарувала його там? Може він уже неживий?

Ні, палиця ледве помітно похитувалась і здригувалась у руці. Часом голова крутилась то туди, то сюди, — мабуть, мушки вже так лізли в ніс та в очі, що не було сили видержати. Та й сонце ж повинно було як пекти!

Потім у яр прийшла компанія гімназистів грати в скраклі. Задьорі було млосно дивитись униз і через те він ліг лицем до неба й слідував за хмарами. Як воно так робилося, що от зовсім маленька хмаринка, а що-далі, то ставала все більшою та більшою, розпухала, прибирала різні форми, стаючи подібною то до сивого діда з короною на чолі в довгому балахоні, то до ліжка з величезними подушками; один раз навіть на Посмітюху з його качиним носом було похоже.

Гімназисти внизу так завзято кричали, реготались і тупотіли, бігаючи, ногами, що Задьора боявся, як би Васько не глянув униз. Але Васько стояв, як статуя. От упертий, це ж не дай бог! Ну-ну! Невже ж він і ніч стоятиме там? А як засне та впаде? От бісової душі гадюка, й залізла ж як раз туди! Та хіба її не можна вигнати?

Задьора почав думати, як би вигнати гадюку, але нічого не придумувалось, бо страшенно хотілось їсти й сонце пекло немилосердно. А Микиша й Посмітюха десь пообідали собі та пішли, свинота, на річку купатись.

В яру затихло. Вже розійшлись і гімназисти. Сонце спустилось нижче. Васька раптом хитнув палицею, націлившись бити. Але так і застиг знову.

— Васю! — крикнув Задьора. — Що там?

Васько погрозив палицею. Але Задьорі так цікаво було знати, чого замахнувся Васько, що він знов закричав.

— Може гадюка вилізла?

Васько мовчки захитав головою. От, проклята пара, утікла знов. І що б то вилізти трохи далі,— мабуть, тільки носа показала. Раптом Задьорі майнула чудесна думка в голові.

— Васю! Слухай, Васю! А знаєш що? Ти, Васю, викури її! Знаєш, запали над діркою соломи й кізяку і махай рукою, щоб дим туди йшов.

Задьора аж навколішки став од хвилювання.

— Є в тебе сірники? Нема? Ну, то в мене є. Стій, Васю, в тебе ж і кізяків нема. Я тобі зараз спустю і сірників, і кізяку. Стій, Васю, я зараз. Ми її, чортову душу, звідти викуримо.

Васько не сперечався. Чи думка Задьори видалась йому такою дотепною, чи вже знесилився вкрай, але рука з палицею йому опустилася. Він почав утиратися од поту, чухатись, а потім присів біля стіни, ухопившись одною рукою за шворку, а другою затуливши голову від сонця, і заплющив очі.

Задьора тим часом назбирав кізяку за кущами, склав їх у купку, примостив між ними коробочку з сірниками й підліз до краю провалля.

— Васю! Чуєш? А ну, одв'яжи від себе на хвилину шворку. Чуєш, Васю?

Васько пошарпав шворкою,—значить чув.

Задьора аж чухався од нетерплячки. І як воно зразу в голову не прийшло викурити її звідти?

А коли Васько крикнув знизу, як було спущено кізяк з сірниками, „Є!“—Задьора бігом перебіг на ріжок провалля й майже до половини висунувся над ним, щоб краще стежити. І вниз дивитись чогось уже не так страшно було. Який там страх, коли йому така чудесна думка в го-

лову прийшла? От якби тільки Васько як слід зробив усе, щоб дим ішов просто в нору!

— Васю, ти, знаєш, поклади трошки сухого бур'яну в саму дірку! Чуєш, Васю?

Васько обмотав себе знов шворкою. Він уже спочив і рухався бадьоріше. Взявши палицю в праву руку й притулившись всею спиною до стіни, він лівою рукою примостив кізяк і сухий бур'ян під діркою. Наклав і в саму нору трохи бур'янинок, щоб по них, як по трубах, ішов туди в середину дим. Підпаливши, він наготовленим віхтем з трави почав гнати вогонь і дим у дірку. Бур'ян весело затріщав, спалахнув, лизнув кізяк, кізяк закурів, і гострий, ущіпливий, солонкуватий дим густим клубом полетів угору аж до Задьори, закривши собою й дірку.

Васько зручніше став і наготовився знов, піднявши руку з кийком догори. А лівою рукою все ж таки не переставав віяти на дим.

І вмить Задьора побачив, як Васькова палиця здригнулась, піднялась трошки вгору і зразу впала на щось. І знов зметнулась і впала. Васько несамовито вже гатив по гадюці, аж курява здійнялась і шматки горілого кізяку з димом летіли вниз у провалля.

В цей час як раз у кущах з'явився Посмітюха. В руках у нього було щось замотане в біле. Він чогось був стривожений, озирався на когось назад, але Задьорі було не до того.

— Ну, Васю? Ну, — кричав він униз і трохи-трохи не плигав туди. — Убив, Васю?

— Кого? Що? Гадюку? — захвилювався Посмітюха і, живо лігши животом на землю, поповз до Задьори.

Васько в цю хвилину підняв на палиці вбиту гадюку й крикнув:

— О! Дивіться!

Задьора заверещав од радости й почав лупити Посмітюху кулаком в спину.

— Тю, та йди ти чорту! От крендель! Бо як дам...

— Васю! Кидай її вниз! Кидай, знаєш, униз, ми її там найдемо. Кидай, Васю!

Васько, немов милуючись, ще якийсь час потримав чорне, як плетений гарапник, тіло на палиці, потім злегка підкинув його. Гадюка блиснула лускою проти сонця й полетіла вниз.

Тоді Васько одгорнув кийком надгорілий кізяк коло дірки, закачав рукав і всунув руку в дірку. І зараз же лице йому заблищало білими зубами й засміялось: він витяг руку, взяв карбованця в пальці й високо підняв його догори.

Є-є!—закричав він і потряс рукою.

Задьора знов заверещав, од захвату сів верхи на Посмітюху й почав гоцати на йому.

— Та ти! Та Задьоро! Та йди к чорту, упадем обидва вниз!

Задьора метнувся до провалля.

— Васю! Стій, ми тебе будемо...

Але не договорив: Васько вже перебирав руками, підпихався ногами і, як по блокові, швидко підсувався вгору. Ну, не дурно ж він мав п'ятьорку за гімнастику, а за „поведеніє“—три.

Але як він піднявся вже до самої гори, тут і Задьора і навіть Посмітюха схопили його за руки й витягли на землю. Васько ліг, одкотився далі од провалля й вийняв з кишені рубля. Лице йому сяяло, очі блищали; сяяв і блищав карбованець, а разом з ними сяяв і Задьора.

— Що, Посмітюха,—взявся в боки Задьора,—пропали твої чорнорябі? Га? Пропали? А що? Ага! А ми таки достали рубля! А що?

Посмітюха нетерпляче пацнув на Задьору ногою і, удаючи дуже заклопотаного, сердито сказав:

— Та одчепись ти!.. Тут он біда случилась, а ти з своїм рублем. У Микиші картуза зняли.

Задьора враз перестав сміятись, а Васько повернувся до Посмітюхи всім тілом і навіть сів.

— Хто? Коли?

— Та оце...

В цей мент за кущами зачувся плач,—то плакав Микиша. Він виліз з-за куща й став кроків за два од Задьори. Рожева сорочка його була роздерта на плечі, голова без кашкета, жовте волосся з білими кінчиками стирчало на всі боки. А по пухлих, засмажених щоках рясно котилися сльози й забігали у рот. Микиша облизував їх язиком, знов кривив губи й гірко, мовчки плакав.

Виявилась така історія. Посмітюха й Микиша пообідали собі дома, розстарались хліба, тарані, зеленої цибулі й пішли знов на гору. Ну, нічого, ішли собі. Та пішли не по Садовій, а через городи. Ну, нічого, ішли собі. А там у того Шевчука такий ловкий агрус росте. І під самісіньким парканом, так що в щілину видно. Ну, чорт його зна, нікого не видно було. Полізли. Та тільки до куща, а тут звідки й узявся сам Шевчук. Жілетка розстібнута, у руках здоровенна гиляка. Як вхопив Микишку за шию та й підняв на аршин од землі. Он сорочку геть чисто подер на плечі.

Тут Микишка заривав у весь голос і облизав губи. Ну, а потім той масалка зняв з Микиші картуза й перекинув Микишу через паркан. Трохи не вбив.

І знов Микишка заплакав вголос. Але рукавом сльоз не втирав, бо од сліз дуже линяє сорочка.

Сам Посмітюха встиг утікти. Але як тепер Микиші додому йти без картуза? Картуз зовсім новенький на свята куплений; мати ж його вб'є тепер.

Тут Микишка вже сів на землю, уткнув лице в траву й так заплакав, що Задьора весь скри- вився, почав зітхати й непокоїно переступати но- гами, от-от заплаче.

Васько стиснув ниточкою губи, спинив паль- цем кузочку, що лізла під його й помалу спитав:

— А скільки... той... скільки стоїть картуз?

— Казав Микиша, дев'яносто п'ять копійок. Так Микишо?

Микиша трохи затих, зібрався з силами й глу- хо з трави сказав:

— Та-ак...

І знову почав плакати.

Васько подражнив пальцем кузочку, потім по- малу підвівся і, не дивлячись ні на кого, сказав:

— Ну, ходім...

— Куди?

— Та до Шевчука. Нехай картуза оддасть.

— Ну, оддасть він тобі. Ого! Такий крендель, як раз.

— Так заплатимо ж...

І Васько показав карбованця.

— Ну, як так... Микишо, вставай! Годі плака- ти, картуз буде.

Микиша помалу встав. Сльози розмазались по всьому лиці, й на нього поналипало з землі. Ну, коли буде картуз, то можна й сорочкою вже втертись. Микиша мазнув одним рукавом, на- п'явши його на кулак, потім другим, облизав решту сліз, підтягнув носом і пішов за всіма.

Шевчук, справді, був у розстібнутій жилетці. Він сидів на призьбі й щось стругав кривим, як

серп, садовим ножиком. Біля нього лежала руденька з сивим хвостом і вухами собачка, в якій від старости видно було зуби. Коли хлопці ввійшли в двір, вона тільки встала, хрипнула разів зо два та й лягла коло самих ніг хазяїна. На призьбі лежав новенький синій Микишин картуз.

Шевчук глянув на Васька з-під сивих, суворих, кошлатих брів, наче з-під кущів визирнув, і сказав:

— А що скажете? Цить, „Дамка“, на место!

Дамка й не думала гавкати й сама сиділа на месті,—він, мабуть, здавна звик так говорити до неї.

Васько вийняв карбованця з кишені і, мнучи його в пальцях, сказав, похиливши голову.

— Ви зняли оце картуза з одного хлопчика?

— Ну, то що?

— То оддайте. От гроші.

І Васько, не дивлячись на діда, простягнув новенького карбованця.

Дід Шевчук зміряв його очима й сказав:

— Цить, „Дамка“! А ти ж йому хто, брат старший, мабуть?

— Ні, так... Товариш.

— А де ж ти гроші взяв?

— Та... Оддайте, діду...

— Скажи, де взяв гроші, то оддам. А може ти вкрав?

Васько твердо глянув на діда, потім перевів очі на його жилетку з жовтими, мідними, як у циган, бурубутьками замість гудзиків і басом сказав:

— Бабуся на празник подарувала.

— Хм... Так...—мугикнув дід і забув сказати: Цить „Дамка“.—Така-а, значить, сторія. Так ти це викупити хочеш?

Васько хитнув головою й став дивитись на „Дамку“. В неї од очей ішли вниз по мордочці аж до зубів мокрі сліди од старечих сліз.

— Так-так... А як тебе звуть?

— Васько.

Дід узяв з призьби картуз, потер його рукавом своєї сорочки й простягнув Васькові.

— Ну, Васько, бери ж картуза та тікайте, а то нацькую собаками. Цить „Дамка“! Та щоб я вас більше коло агрусу не бачив. А гроші сховай у кишеню. Кругом, марш! „Дамка“, на место!

Васько взяв картуза, постояв трохи, сказав шепотом „Спасибі“ й помалу пішов назад.

— Спасибі, діду! Більше не будемо красти у вас агрусу! — дзвінко сказав Задьора й, озирнувшись на „Дамку“, додав: — „Дамка“! На место.

„Дамка“ не ворухнулась, а дід Шевчук дивився дітям у-слід як з-під стріхи, і в старих очах його чи сонце, чи сміх блищали, того „Дамка“ розібрати не могла, бо погано бачила.

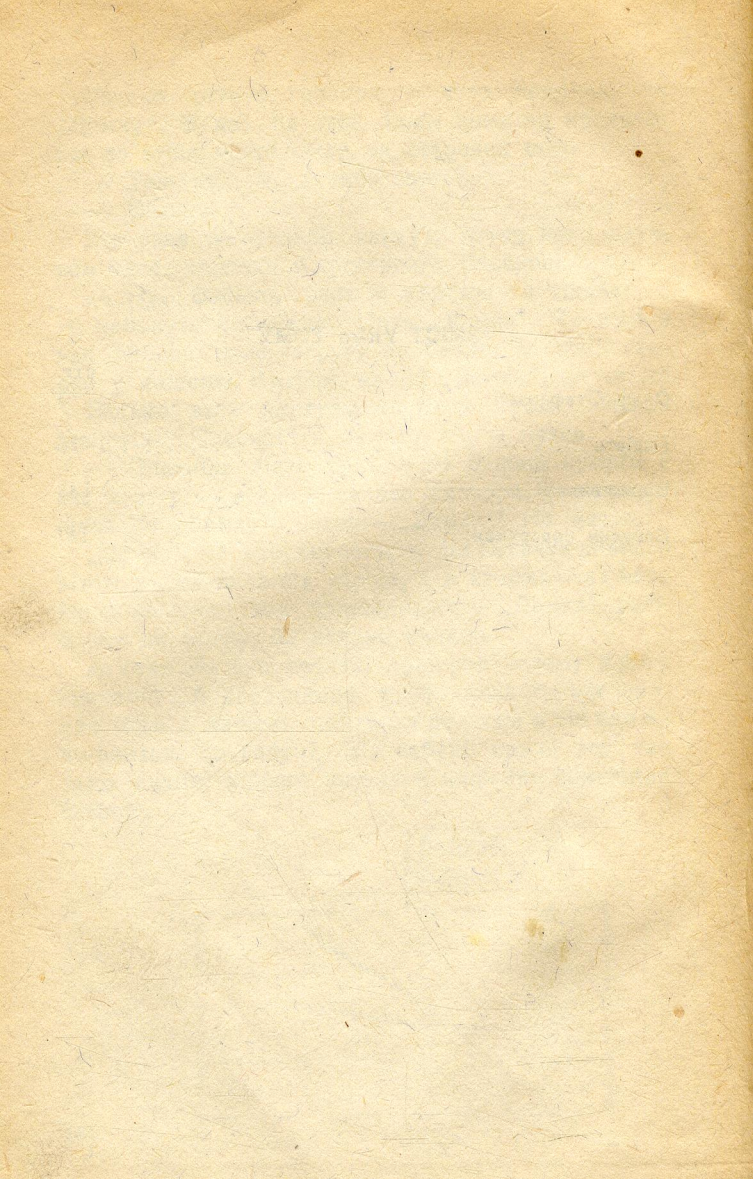
А коли Васько увечері прийшов додому й його спитали: „А карбованця профиськав“? — він вийняв його з кишені, притулив до щоки й сів близько-близько до бабуні. Від бабуні пахло все так само житнім хлібом, клунею й широким соняшним степом.

Львівська Філія
Бібліотеки АН УРСР

ЗМІСТ VII-го ТОМУ.

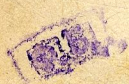
	СТР.
Олаф Стефензон	3
Радість	75
Баришенька	131
Бабусин подарунок	147

Винниченко В. [891.79-32 (В. VII. 01) 1].

1925.—Твори. Том VII.

Харків—Київ. Кооперативне видавництво „Рух“.
[Державний трест „Київ-Друк“, друкарня 8-ма, вул. Л. Тол-
стого (був. Караваївська) ч. 5] (18 × 12). Стор. 188 + 4 нен.
др. 3000 прим.

1p 50

НАУК

PA

(1986)

865^y

Tom VII

9265